

กันยายน ค.ศ. ๑๙๖๖

เรื่องโทษในคดีฆาตกรรมของนักศึกษารัฐ

ศ.ดร.เชกวัณย์ น. นาน

เมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส

ศาสตราจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง

เรียบเรียงโดย

กษมา วรวรรณ ณ อยุธยา

วันที่.....
เลขหน้าปก.....
เลขเรียกหนังสือ.....

ด้วยความสนับสนุนของ

กองทุนสนับสนุนการวิจัย

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ชั้น 14 อาคาร เอส เอ็ม ทาวเวอร์

เลขที่ 474-17-21 ถนนพหลโยธิน แขวงสามเสนใน

เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร 10300

โทร. 2554-6655 โทรสาร 2554-6676

E-mail: info@gsf.or.th <http://gsf.or.th>

Internet : <http://www.gsf.or.th>

คำนำ

ในช่วงเวลา 30 ปีที่ผ่านมา ชื่อเสียง และผลงานของศาสตราจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง เป็นที่รู้จัก ยอมรับ และยกย่องในทุกวงการ ในแวดวงการศึกษาท่านได้ริเริ่ม บุกเบิกแนวคิด และแนวทางพัฒนาที่ได้มีส่วน “ปฏิรูป” ความคิด ความเข้าใจ เกี่ยวกับการศึกษาและวัฒนธรรมไว้มากมายหลายเรื่อง บางเรื่องได้ปรากฏผล ให้เห็นเป็นรูปธรรมแล้ว และหลายเรื่องยังคงเป็นความคิด เป็นอุดมการณ์ที่จะต้องช่วยกันสานต่อ และผลักดัน ต่อไป

ในหมู่นักคิด นักวิชาการ อาจารย์ไม่เพียงแต่นักการศึกษา และปราชญ์ทางวัฒนธรรมที่ได้รับการ ยกย่องว่า มีความรู้ลึกในศาสตร์เฉพาะเท่านั้น แต่ยังเป็นที่ยอมรับว่า มีความรอบรู้ในศาสตร์ต่างสาขางาน สามารถเป็นสื่อกลางที่จะช่วยเชื่อมโยงต่อระหว่างแนวคิดทางการศึกษา และการพัฒนาวิทยาการด้านอื่น ๆ ให้เกิดความสอดคล้องสัมพันธ์กัน

ในกลุ่มข้าราชการ ความเที่ยงตรง ความกล้าหาญทางวิชาชีพ ความมุ่งมั่นต่ออุดมการณ์ของอาจารย์ เป็นตำนานที่เล่าขานกันไม่รู้จบสิ้น และเป็นทั้งแรงบันดาลใจ และบทเรียนสำหรับข้าราชการรุ่นหลัง ๆ ในการที่จะยืนหยัดต่อสู้เพื่อความถูกต้อง และหลักการในวิชาชีพ

ในบรรดาผู้ที่ “โชคดี” ได้เป็นลูกศิษย์ของอาจารย์ ไม่ว่าจะเป็นนักศึกษาในมหาวิทยาลัย หรือลูกน้องที่ ทำงานใกล้ชิด ต่างยอมรับว่าได้เรียนรู้จากแบบอย่าง และ “ความเป็นครู” ของอาจารย์ที่มีทั้งความเข้มงวดใน มาตรฐานคุณภาพ และความเมตตาที่จะเข้าใจสภาพปัญหาเฉพาะบุคคล

ผู้เขียนเป็นข้าราชการรุ่นหลังที่ไม่มีโอกาสได้ทำงานใกล้ชิดกับท่านอาจารย์ดร.เอกวิทย์ มากนัก แต่พอ ได้มีโอกาสร่วมงาน ได้ศึกษาแนวคิด และได้รับความเมตตาจากท่านอาจารย์ชี้แนะ ตักเตือน และในยามคับขัน ได้ท่านช่วยแก้ไขผ่อนคลายปัญหาในการทำงานหลายเรื่อง จนมีความเลื่อมใสศรัทธา และได้สมัครเป็น “ศิษย์ นอกโรงเรียน” ของท่านอีกคนหนึ่ง เมื่อได้รับการชักชวนจากอาจารย์ ดร.เสรี พงศ์พิศ ให้ศึกษาแนวคิดของ อาจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง ตามโครงการ “เมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส” จึงถือว่าเป็นโอกาสที่ ดียิ่งของชีวิต และได้ตกปากรับคำในทันที

แม้จะมีความมุ่งมั่นในการทำงานขึ้นอย่างเต็มที่ แต่คงต้องยอมรับว่า ด้วยข้อจำกัดของตนเอง การทำ งานจึงมีอุปสรรคมากมายหลายเรื่อง ที่ส่งผลให้งานวิจัยไม่ได้ลุล่วงตามความตั้งใจของผู้เขียน และของ โครงการ

อุปสรรคประการแรก คงจะเป็นเรื่องเวลา โดยเจตนาของงานวิจัย ประสงค์จะให้มีการสัมภาษณ์อย่าง ลุ่มลึก ท่านอาจารย์ ดร.เอกวิทย์ และอาจารย์ ดร.ศิราพร ณ ถลาง ได้กรุณาจัดทั้งเวลา สถานที่ และบรรยากาศ ที่เอื้ออำนวยต่อการถกแถลงแนวคิดทางวิชาการ แต่ผู้เขียนสามารถสัมภาษณ์ท่านได้เพียงสองครั้งเท่านั้น อย่างไรก็ดี นับเป็นโชคที่ท่านอาจารย์มีผลงานเขียนอย่างต่อเนื่องมาเกือบ 30 ปี ทั้งที่จัดพิมพ์รวมเล่มโดย หน่วยงานและสำนักพิมพ์ และที่เผยแพร่ผ่านวารสารต่าง ๆ ด้วยความกรุณา สนับสนุนจากอาจารย์ดร.ศิราพร ณ ถลาง อาจารย์สามารถ จันทรสุรย์ และเพื่อนข้าราชการที่กรมวิชาการ จึงสามารถรวบรวมผลงานที่ท่านอาจารย์ได้ เขียนไว้กว่า 50 ชิ้น เนื้อหาสาระของงานวิจัยชิ้นนี้จึงประมวลได้จากข้อเขียนของท่านอาจารย์ ผสมผสานกับบท สัมภาษณ์ในสองครั้ง ทั้งนี้จะต้องยอมรับว่า การสัมภาษณ์ได้มีส่วนช่วยให้เกิดความเข้าใจในข้อคิดที่ลึกซึ้ง และ คงปวงใจขึ้น ช่วยตรวจสอบจุดเน้นในบางเรื่องที่สามารถจะปรับเปลี่ยนไปตามกาลเวลา และทำให้เข้าใจที่มา และ ภูมิของแนวคิดเหล่านั้นชัดเจนขึ้น การได้สัมภาษณ์เพียงสองครั้ง จึงเป็นจุดอ่อนที่สำคัญยิ่งของงานวิจัยครั้งนี้

เมื่อได้ศึกษาแนวคิดของท่านอาจารย์อย่างต่อเนื่อง ผู้เขียนยังเกิดความตระหนักในความยิ่งใหญ่ของแนวคิดที่มีทั้งขอบเขตกว้างขวางครอบคลุม เพราะเป็น “การมองสังคมในองค์รวม จากสายตาผู้ถือกำเนิดในสังคม” ในขณะเดียวกัน ยังเจาะลึกในศาสตร์เฉพาะวิชาอย่างลุ่มลึก จนแต่ละเรื่องสามารถประมวลได้เป็น “ตำรา” ที่แยกต่างหากได้ตามลำพัง จากข้อเขียนของอาจารย์ เราจึงสามารถมองเห็นได้ “ทั้งป่า ทั้งต้นไม้ ทั้งสายใบไม้ และตัวหนอนที่กำลังซ่อนไซ” ไปพร้อม ๆ กัน ในการวิเคราะห์และเสนอแนวคิดอาจารย์จะย้อนรอยศึกษาจากอดีต ประมวลสภาพปัจจุบัน และมองไปสู่อนาคต ด้วยการผสมผสานมุมมองจากนักวิชาการ นักบริหาร และประชาชน “ระดับพื้นฐาน” แนวคิดของอาจารย์จึงไม่เคยหยุดนิ่ง แต่จะมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง โดยมีหลักการ และอุดมการณ์เป็นแกนหลัก แต่จะมีจุดเน้นที่แปรเปลี่ยนไป มีรายละเอียด และแนวปฏิบัติที่ชัดเจนยิ่งขึ้น และมีประเด็นใหม่ข้อเสนอมใหม่เพิ่มเติมตามลำดับ นับเป็นตัวอย่างของปรากฏการณ์การ “ผลิตซ้ำ” และ “ผลิตใหม่” ทางความคิดได้เป็นอย่างดี

จากข้อเขียน และแนวคิดที่กว้างขวาง ลุ่มลึกและมีวิวัฒนาการที่ต่อเนื่องของอาจารย์ ผู้เขียนได้คัดเลือกและประมวลสาระหลักที่เกี่ยวข้องกับ เมืองไทย คนไทย ไว้ใน 3 บทหลักคือ

กระบวนการพัฒนา เป็นการปูพื้นฐานในเรื่องหลักการ และอุดมการณ์ที่เป็นรากแก้วของความคิด

แก่นแท้ในความเป็นไทย มุ่งประมวลแนวคิดเกี่ยวกับความเป็นไทย พลวัต และทางเลือกในการพัฒนาวัฒนธรรมไทย และเมืองไทย

การศึกษาเพื่อความเป็นไท สะท้อนแนวคิด ประสบการณ์ และข้อเสนอของอาจารย์ที่เกี่ยวกับคนไทย และแนวทางพัฒนาคนไทย

ในบทสรุปสุดท้าย เมืองไทย คนไทยในความใฝ่ฝัน ผู้เขียนได้พยายามที่จะสรุปบทเรียนจากการศึกษาแนวคิด และวิถีคิดของอาจารย์

แม้หัวข้อเรื่องจะถูกกว้างขวางครอบคลุม แต่ผู้เขียนยอมรับว่ายังไม่สามารถสะท้อนความลุ่มลึกของความคิดได้มากนัก ทั้งยังเป็นการคัดสรรอย่างไม่เป็นระบบ โดยยึดความสนใจของผู้เขียนเป็นหลัก และมีอาการของ “ความรักที่เสียตายน้อง” อยู่ไม่น้อย อย่างไรก็ตามก็คงพอฉายภาพแนวคิดของอาจารย์อย่างกว้าง ๆ เพื่อให้ผู้ที่สนใจเฉพาะเรื่องได้ติดตามเจาะลึกต่อไป

ในการนำเสนอเนื้อหา นั้น นอกจากจะขาดความลุ่มลึกดังกล่าวแล้ว ผู้เขียนสารภาพว่า รู้สึกเสียตายนที่ไม่มีสติปัญญา และเวลาที่จะวิเคราะห์ ติดตามการนำแนวคิดไปสู่การปฏิบัติ หรือแม้แต่เชื่อมโยงไปสู่นักคิดร่วมสมัยท่านอื่น ๆ

จากการที่ผู้เขียนได้มีโอกาสเพียงเล็กน้อย ที่จะสัมภาษณ์ท่านที่ร่วมงานกับอาจารย์ดร.เอกวิทย์ บางท่าน เช่น ดร.กมล สุดประเสริฐ อาจารย์สุนทร สุพันธ์ชัย อาจารย์เพ็ญสุข หวังแก้ว หรือจากการสัมภาษณ์ท่านอาจารย์เอง จึงได้เข้าใจถึงความเป็นมาของแนวคิดบางเรื่อง ความละเอียดอ่อนยากลำบากในการตัดสินใจ ตลอดจนผลกระทบที่มีต่อวงการศึกษาที่อยากจะล่วงรู้ได้จากข้อเขียนหากไม่ได้ผ่านประสบการณ์นั้นมาร่วมกัน

ดร.กมล สุดประเสริฐ ได้เล่าให้ฟังถึงเบื้องหลังของงานวิจัย เรื่องการศึกษาสัมฤทธิ์ผลจากการจัดการศึกษาภาคบังคับ ที่เป็นตัวอย่างของงานวิจัยสำหรับนักการศึกษารุ่นหลังว่า ดร.เอกวิทย์ ได้นำคณะวิจัยไปเฝ้าสังเกตการเรียนการสอนในชั้นเรียนแรมเดือน จนสามารถประมวลข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับความยากไร้ ขาดแคลน และความเหลื่อมล้ำในความพร้อมของโรงเรียนประถมศึกษาได้อย่างชัดเจน เพื่อเสนอต่อระดับนโยบาย ปรากฏผลเป็นที่ฮือฮา และกระตุ้นให้กระทรวงการคลังอยู่เฉยไม่ได้ ต้องยื่นมือเข้ามาให้ความสนับสนุนจัดสรรงบประมาณ เพื่อเสริมความพร้อมให้โรงเรียนดังกล่าว นี่เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งจากแนวความคิด และผลงานอีก

หลายร้อยหลายพันเรื่องของอาจารย์ ที่รายงานฉบับนี้ไม่สามารถประมวลมาให้สะท้อนคุณค่า และผลกระทบของแนวคิดเหล่านั้นอย่างสมบูรณ์ได้

การมุ่งศึกษาแนวคิดของท่านอาจารย์ตามลำพัง โดยขาดความเชื่อมโยงไปสู่นักคิดร่วมสมัยอื่น ๆ เป็นข้อจำกัดอีกประการหนึ่งของรายงานฉบับนี้ เพราะอาจารย์จะกล่าวเสมอว่า ได้พัฒนาแนวคิดจากการ “ปะทะสังสรรค์” ทางความคิดกับปราชญ์ และนักคิดท่านอื่น ๆ ในสังคมไทย การศึกษาแนวคิดของพระเดชพระคุณพระธรรมปิฎก ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี นักวิทยาศาสตร์ เช่น ศาสตราจารย์ ดร.อุทก พรหมสวัสดิ์ ตลอดจนนักการศึกษาร่วมสมัยกับ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง จะช่วยให้เราเห็นประเด็นความคิด ทั้งที่สอดคล้องกัน ชัดแจ้ง หรือสับสนคั่นจากกันได้เป็นอย่างดี แต่รายงานฉบับนี้สามารถกระทำได้เพียงผิวเผิน จึงหวังว่าจะเป็นการกระตุ้นให้ผู้อื่นเกิดแรงบันดาลใจดำเนินการต่อไป

นอกจากข้อจำกัดในเนื้อหาของรายงานฉบับนี้แล้ว ผู้เขียนยังประสบความยากลำบากในการ “นำเสนอ” ทั้งนี้เพราะอาจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง เป็นผู้มีความสามารถในการใช้ภาษาอย่างที่จะหาญใดเสมอเหมือนได้ยาก ข้อเขียน และคำพูดของอาจารย์มีทั้ง “ความไพเราะ และความหนักแน่น” จนสามารถสื่อสารแนวคิดที่ลึกซึ้งซับซ้อนให้เข้าใจได้อย่างแจ่มชัดในทุกระดับ สามารถโน้มน้าวให้เกิดแนวคิดร่วม ทั้งยังมีความเฉียบขาดแหลมคมในการ “กระแทะ” และ “กระแทก” จิตสำนึก และความคิดของผู้อ่าน ผู้ฟัง

คุณสมบัติเหล่านี้ ทำให้แนวคิด และข้อเขียนของอาจารย์ ดร.เอกวิทย์ มีทั้งพลัง และเสน่ห์เฉพาะที่ยากจะสรุป และเรียบเรียงได้ โดยไม่กระทบกระเทือนต่อคุณค่าของเนื้อหา และอรรถรส ผู้เขียนเชื่อว่าการศึกษาเผยแผ่แนวคิดของท่านอาจารย์ที่เหมาะสมที่สุด คือ การรวมเล่มข้อเขียนของอาจารย์เพิ่มเติมจากหนังสือ *สู่ความเข้าใจทางวัฒนธรรม* ของสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ *ศุภวาที* ของสำนักพิมพ์มติชน และหนังสืออื่น ๆ ที่จัดพิมพ์โดยมูลนิธิภูมิปัญญา

เมื่อไม่สามารถ “ลอกทั้งคุ่น” ผู้เขียนจึงจำเป็นต้องใช้วิธีการ “คัดแปะ” ด้วยความพยายามที่จะผสมผสานเนื้อหาของที่เรียบเรียงขึ้นใหม่กับเนื้อความ และสำนวนเดิมของอาจารย์ แต่ต้องยอมรับว่า วิธีการดังกล่าวคงทำให้ผู้อ่านที่คุ้นเคยกับข้อเขียนของอาจารย์หงุดหงิด และเสียอารมณ์อยู่ไม่น้อย ทั้งยังเป็นวิธีการที่อาจทำให้เกิดความสับสน ความเข้าใจผิดเป็นการ “จับแพะชนแกะ *ข้าใหญ่ใส่สารพัด*” ดังที่อาจารย์ได้เคยประชันความพยายามของลูกศิษย์คนอื่นที่จะนำเสนอแนวคิดของอาจารย์ในลักษณะเดียวกันนี้

ถึงแม้ผลงานที่ปรากฏจะห่างไกลจากความตั้งใจเมื่อเริ่มงาน แต่ผู้เขียนยังถือเป็นโชคเป็นโอกาสที่ได้ศึกษาแนวคิดของท่านอาจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง และแม้ตนเองจะยังคงปีนป่ายเวียนวออยู่เพียง “หัวเข่ายักษ์” แต่พอเริ่มจะเข้าใจคำเปรียบเปรยของอาจารย์ที่ให้เรียนรู้จากการ “ฮีนบนไหล่อักษ์” ว่าการศึกษาปรัชญาของ “*ผู้เฒ่าสู่โลก และทางธรรม*” จะช่วยย่นย่อระยะทางของการลงมือ ลองถูกบนเส้นทางไปสู่อนาคตที่พึงประสงค์ได้อย่างไร

ผู้เขียนเพียงแต่หวังว่า จาก “คำให้การของผู้เขียน” ที่แฝงมาในรูปของคำนำ ท่านอาจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง และท่านที่ได้ให้กำลังใจ และความสนับสนุนทุกวิถีทาง เพื่อให้รายงานฉบับนี้หลุดรอดไปด้วยดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาจารย์ ดร.ศิราพร ณ ถลาง อาจารย์ ดร.เสรี หิงกาศ อาจารย์เพ็ญสุข หวังแก้ว คุณธรรมเกียรติ กั้นอิ และอาจารย์สามารถ จันทรสุริย์ คงจะเข้าใจ และให้อภัยในข้อจำกัด และไม่ไร้รอยที่จะแก้ไขเพิ่มเติมในส่วนที่ขาดตกบกพร่อง เพื่อช่วยกันสานต่อความใฝ่ฝันของท่านอาจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง

กษมา วรวรรณ ณ อยุธยา

20 พฤษภาคม 2539

สารบัญ

กระบวนการทัศน์ในการพัฒนา	1
แก่นแท้ของความเป็นไทย	6
การศึกษาเพื่อความเป็นไทย	20
เมืองไทย คนไทย ในความไม่ฝัน	51
บรรณานุกรม	53

กระบวนการทัศน์ในการพัฒนา

การศึกษาภาพ “เมืองไทยในความไม่ฝัน” ของ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง จำเป็นต้องเริ่มจากข้อวิเคราะห์ของอาจารย์ที่เกี่ยวกับพลวัตของสังคมไทย มูลเหตุแห่งการเปลี่ยนแปลง ผลกระทบที่เกิดขึ้น และทางเลือกในอนาคต เพราะกรอบความคิดดังกล่าว จะเป็นรากฐานของแนวคิดในเรื่องอื่น ๆ ของอาจารย์เกือบทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการศึกษา วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม หรือการพัฒนาสังคมโดยรวม

ดร.เอกวิทย์ เป็นผู้หนึ่งที่ได้ “เฝ้าสังเกตการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย” ด้วยความห่วงใย และได้เสนอความคิดเห็นในเรื่องนี้อย่างต่อเนื่องมาเกือบสามสิบปี ย้อนหลังไปในปี พ.ศ. 2511 อาจารย์ได้ริเริ่มจัดการประชุมทางวิชาการ และได้เชิญนักคิดในแวดวงต่าง ๆ มาช่วยวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยที่ส่งผลกระทบต่อวิวัฒนาการทางการศึกษาไทย จากนั้นมาจบจนอาจารย์เกษียณอายุ และรับตำแหน่งประธานมูลนิธิภูมิปัญญา อาจารย์ไม่เคยละเลยบทบาทที่จะเฝ้าระวัง และเตือนสติสังคมไทยให้ตระหนักถึงทางสองแพร่งที่เผชิญอยู่ซึ่งอาจจะนำไปสู่ “ความอยู่รอด” หรือ “ความหายนะ”

ข้อเขียนในช่วงเวลาดังกล่าวอาจจะมีขอบเขตเนื้อหา และจุดเน้นที่แตกต่างกันตามประเด็นแห่งกาลเวลาบ้าง แต่จะมี “กระบวนการทัศน์แม่บท” ในการวิเคราะห์สังคม และการเสนอทางเลือกในอนาคตเป็นแกนหลักร่วมกัน

พลวัตของสังคมไทย

ดร.เอกวิทย์ ได้วิเคราะห์สังคมไทยว่ามีพื้นฐานทางเผ่าพันธุ์ ภาษา และวัฒนธรรมที่หลากหลาย แต่จากการมีถิ่นฐานร่วมกันในพื้นที่ตั้งที่เอื้ออำนวยต่อการกลืนรวม ทำให้คนไทยส่วนใหญ่มีวัฒนธรรมที่เรียกได้ว่าเป็น “วัฒนธรรมปลูกข้าว” ซึ่งไม่ได้มีความหมายเฉพาะการปลูกข้าวเป็นพืชหลักเพื่อยังชีพเท่านั้น แต่ยังส่งผลให้คนไทยมีวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพาธรรมชาติ ความสำนึกในอิทธิพลของธรรมชาติ ประกอบกับธรรมะจากพื้นฐานทางพระพุทธศาสนาที่หล่อหลอมจิตใจผู้คนมาช้านาน ทำให้คนไทยเข้าใจถึงกฎของธรรมชาติ และส่งผลให้ “วัฒนธรรมปลูกข้าว” มีลักษณะเป็น “วัฒนธรรมพุทธเกษตร” ซึ่งอาจารย์ได้ใช้ความหมายของศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ที่ได้อธิบายว่า หมายถึง สังคมเกษตรกรรมเพื่อการดำรงอยู่ และเป็นสังคมที่มี “ดุลยภาพระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อม” สังคมดังกล่าว ดร.เอกวิทย์ ได้วิเคราะห์ว่า มีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างไปจากวัฒนธรรมเกษตรกรรมอื่น ๆ ในประการสำคัญดังนี้

1. ลักษณะเศรษฐกิจเน้นการยังชีพ แต่มีการแลกเปลี่ยนระหว่างครอบครัว ชุมชน และหมู่บ้านที่มีผลผลิตต่างกัน ทำให้เกิดการ “พึ่งพาตนเองและการพึ่งพาซึ่งกันและกัน” จากการรวมกลุ่มร่วมแรงร่วมใจ

2. การผลิตอาศัยแรงงานคน - สัตว์ และปัจจัยพื้นฐานในธรรมชาติ มุ่งผลิตเพื่อการยังชีพและแลกเปลี่ยน ประกอบกับพื้นฐานในความเคารพรู้คุณธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การนำทรัพยากรในธรรมชาติมาใช้ประโยชน์แม้จะมีบ้าง แต่เป็นไปในสัดส่วนที่สามารถฟื้นฟูมาทดแทนได้ จึงมี “ความสมดุลของระบบนิเวศ”

3. วัดเป็นศูนย์กลาง เป็นที่พึ่งทางใจ เป็นแหล่งศึกษาอบรม คนส่วนใหญ่จึงมี “ชีวิตทัศน์โลกทัศน์” ที่วางอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อใน “กฎไตรลักษณ์ กฎแห่งกรรม และการปฏิบัติตามไตรสิกขา” เข้าใจและเคารพใน “ธรรมชาติรอบตัว” “และในตัว” รู้จักดำเนินชีวิตบนทางสายกลาง จึงเป็นสังคมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของ “ความพอดี”

4. กระบวนการเรียนรู้เป็นไปตามธรรมชาติ จากประสบการณ์ และการปรับตัวกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิด **“ภูมิปัญญาในการแก้ปัญหาและดำรงชีวิต”** ที่สั่งสมและสืบทอดต่อกันมาจากผู้ใหญ่วัยผู้เฒ่า ผ่านพ่อแม่ ช่างฝีมือ และผู้ชำนาญการในชุมชน ความสัมพันธ์ในชุมชนจึงเน้นการเคารพนับถือผู้อาวุโสทั้ง **“ทางโลก และทางธรรม”**

5. การเมืองการปกครอง เป็นการผสมผสานระหว่างกาพึ่งพาตนเองในระดับหมู่บ้าน และการแลกเปลี่ยนเกื้อหนุนกันระหว่างเครือข่ายหมู่บ้าน ระบบศักดินาที่ปกป้องคุ้มครองอุปถัมภ์บริวารที่เก็บส่วยสาอากร ระบบปกครองโดยมี **“พ่อเมือง”** ที่ดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรม มีลักษณะ **“เป็นเทวราชาและธรรมราชา”** สังคมไทยจึงเป็นสังคมที่ความ **“สดล้นชั้นยศสูง”** มี **“ระบบอุปถัมภ์”** และระบบ **“เครือญาติ”** พวกพ้องที่ฝังรากลึกมาช้านาน

แม้สังคมไทยจะมีลักษณะเฉพาะดังที่กล่าวข้างต้น แต่มิใช่เป็นสังคมที่ปราศจากอิทธิพลจากภายนอก อาจารย์ยอมรับว่าสังคมไทยได้เรียนรู้จากอารยธรรมภายนอกมาช้านาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากอินเดียและจีน ทั้งทางด้านพุทธศาสนา ภาษา วรรณกรรม และคติความเชื่อต่าง ๆ แต่ด้วยความยากลำบากในการคมนาคม และสื่อสาร อิทธิพลเหล่านี้จึงส่งผลอย่างค่อยเป็นค่อยไป สังคมมีโอกาที่จะกลั่นกรอง เลือก และประยุกต์ใช้ให้เข้ากับพื้นฐานเดิมที่มีอยู่ จนกระทั่งถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 และ 25 ในช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 เมื่อมีการแสวงหาอาณานิคมจากประเทศในโลกลตะวันตก แม้ประเทศไทยจะรอดพ้นจากการเป็นเมืองขึ้น แต่ได้ถูกอิทธิพลจากตะวันตกครอบงำ จนเกิดการพลิกผันโฉมหน้าของสังคมไทยในศตวรรษต่อมา

ดร.เอกวิทย์วิเคราะห์ว่า มูลเหตุสำคัญที่อิทธิพลตะวันตกได้ส่งผลกระทบอย่างรุนแรงต่อสังคมไทย สืบเนื่องมาจาก **“กระบวนทัศน์แม่บท”** ที่ต่างกัน ทั้งนี้เพราะการพัฒนาในโลกตะวันตกมีพื้นฐานจากความเชื่อในความสามารถของมนุษย์ที่จะสร้างสรรค์ **“อารยธรรม”** หรือโลกขึ้นใหม่ เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์สรรพสิ่งอื่นใดในธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม จึงเป็นเพียงปัจจัยที่จะสนองความต้องการของมนุษย์ เพื่อประโยชน์สุขของมนุษย์เป็นสำคัญ

แนวความคิดนี้ ได้ปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ จากความสำนึกว่า มนุษย์เป็น **“ลูกธรรมชาติ”** สู่ความเชื่อว่ามนุษย์เป็น **“นายธรรมชาติ”** และได้ส่งผลให้เกิดการพัฒนาทางวิทยาการและเทคโนโลยี การพัฒนาทางอุตสาหกรรม การล่าอาณานิคม เพื่อให้ได้มาซึ่งปัจจัยในการผลิต การแพร่ขยายของระบบทุนนิยมที่เชื่อมั่นว่า หากปัจเจกชนได้มีโอกาสสร้างงาน เพิ่มพูนการผลิตด้วยความขยันหมั่นเพียร สังคมโดยรวมจะเจริญก้าวหน้า แม้จะต้องสูญเสียความสมดุลในธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หรือความเกื้อกูลฉันเครือญาติ ซึ่งเคยมีความสำคัญในสังคมดั้งเดิมไป ก็ต้องยอมรับว่าเป็นรายจ่ายที่ต้องแลกกับความเจริญทางวัตถุที่มากับอิทธิพลของโลกตะวันตก

ดร.เอกวิทย์ ได้ชี้ให้เห็นว่า ความมั่งคั่งความสมบูรณ์พูนสุขที่เกิดขึ้นในซีกโลกตะวันตกในช่วงศตวรรษที่ผ่านมา ได้สะท้อนภาพที่ดูประหนึ่งว่าชีวิตจะมีความสุขสบาย และมีคุณภาพดีขึ้น จึงทำให้เกิดความชื่นชม และยอมรับทั้งในกระบวนทัศน์แม่บท และวิทยาการสำเร็จรูปจากโลกตะวันตก โดยขาดความตระหนัก และความเข้าใจที่ถ่องแท้ว่า การยอมรับในแนวทางการพัฒนาตามกระแสทุนนิยม จะเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนทั้งโลก ส่งผลให้เกิด **“การทำลายทรัพยากรระบบนิเวศ คุณธรรม จริยธรรม และพัฒนาขีดความสามารถในการประหารอาหารทำลายโลกในพริบตา”**

ดร.เอกวิทย์ได้ชี้ให้เห็นว่า ความลุ่มหลงศรัทธาใน **“อานุภาพของวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี”** ว่า เป็นของวิเศษ ที่จะแก้ปัญหาและปรับปรุงคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น ได้เป็นปัจจัยหลักที่ทำให้สังคมไทยและสังคมโลกเดินไปสู่

ความทายนะ เพราะความลุ่มหลงนั้นขาดความรู้ความเข้าใจในข้อจำกัดและโทษที่อาจจะเกิดจากความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

ในบทความเรื่อง **วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม** ดร.เอกวิทย์ ได้หยิบยกบทสนทนาของอาร์โนลด์ทอยบี และอีเคเคะ ที่กล่าวถึงข้อจำกัดของวิทยาศาสตร์ในการอธิบายปรากฏการณ์เกี่ยวกับ **“สิ่งที่มีชีวิต สิ่งที่มีจิตวิญญาณ”** ยิ่งไปกว่านั้นวิทยาศาสตร์ยังทำให้ความเข้าใจในปรากฏการณ์บางอย่างผิดไป

เราจะเข้าใจถึงประเด็นหลักของข้อวิเคราะห์เหล่านี้มากขึ้น หากได้ศึกษาแนวคิดของนักคิดและนักวิทยาศาสตร์หลายท่าน ที่ได้ให้ความสนใจศึกษาถึงผลกระทบของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีต่อสังคมไทย เช่นเดียวกัน พระธรรมปิฎกได้หยิบยกข้อจำกัดของวิทยาศาสตร์ในการ **“หาความรู้”** ที่เกิดจากการศึกษาสิกตามความชำนาญเฉพาะเรื่อง จนไม่สามารถเชื่อมโยงให้เกิดความเข้าใจความจริงของธรรมชาติได้ ทั้งยังมีปัญหาในการ **“ใช้ความรู้”** เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ โดยไม่ได้คำนึงถึงปัญหาที่จะเกิดขึ้นกับสภาพแวดล้อม ซึ่งต้องอาศัยความรู้ที่อยู่นอกแดนความชำนาญพิเศษ ศาสตราจารย์ ดร.ยงยุทธ ยุทธวงศ์ ยอมรับว่า วิทยาศาสตร์มุ่งเป้าที่ธรรมชาติอย่างเดียว และไม่ได้คำนึงถึง **“อินทรีย์ที่ 6 คือใจ”** ทั้งยังมีเนื้อหาที่ **“ใกล้สัจจะ”** แต่ไม่ใช่สัจจะโดยสมบูรณ์ เช่น พระพุทธศาสนา อย่างไรก็ดี อาจารย์ได้ชี้ให้เห็นถึงคุณประโยชน์หลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปลูกฝังให้ใช้เหตุผล ให้ช่างสังเกต รู้จักทดลอง และเรียนรู้ที่จะพึ่งตนเอง การที่เกิดปัญหาจากการนำความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีไปใช้ มนุษย์เองที่เป็น **“ตัวการ”** ใช้ด้วยความมั่งง่าย และไม่คำนึงถึงผลพวงที่ตามมา

แท้จริงแล้ว ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง เป็นผู้หนึ่งที่ยอมรับในคุณประโยชน์ของการเรียนรู้ทางวิทยาศาสตร์ มาโดยตลอด แต่ได้ย้ำเน้นถึงโทษที่อาจจะเกิดขึ้นในกระแสนิยมของสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเสื่อมใสในวิทยาศาสตร์ที่ได้ส่งผลให้คนไทยละทิ้งภูมิปัญญาดั้งเดิม จนขาดความเข้าใจในรากเหง้าของตนเอง ขาดความเข้าใจในพื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ และธรรมชาติ และระหว่างมนุษย์ ที่เป็นปรีชาญาณที่ช่วงจรรโลงสังคมมาช้านาน ในขณะที่เดียวกัน ก็ขาดความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในข้อจำกัดและโทษมหันต์ของวิทยาศาสตร์ อาจารย์จึงได้เปรียบเทียบสังคมไทยกับวงแหวน ที่อาศัยพุ่มไม้กำบังตนให้พ้นจากสายตาของพรานป่า แต่ด้วยความไม่รู้จึงและเล็มใบไม้ที่กำบังตนจนหมดไป และถูกพรานยิงตายในที่สุด

ทางเลือกในอนาคต

จากวิกฤตการณ์ทางสิ่งแวดล้อม และความเสื่อมสลายทางด้านคุณธรรมจริยธรรม ทำให้ดร.เอกวิทย์ มองว่าสังคมไทยได้เดินมาถึงทางสองแพร่ง ที่จะต้องเลือกกระหว่าง **“การก้าวไปข้างหน้าตามความทันสมัย หรือ การหยุดนิ่งไว้ที่อดีต และแสวงหาความสุขที่แท้จริง”**

ในบทความเรื่อง **ความทันสมัยในกระแสการพัฒนา : วิวัฒนาการหรือวิบัติ** อาจารย์ได้ตั้งคำถามเพื่อเตือนสติ และเชิญชวนให้คิดว่า สังคมทันสมัยที่มักจะเข้าใจกันว่า เป็นสังคมที่พร้อมด้วยวัตถุและเครื่องอำนวยความสะดวกสบาย ซึ่งดูจะเป็นยอดปรารถนาของคนทั้งหลาย จะทำให้คนเป็นสุขได้จริงหรือไม่ หรือจะต้อง **“วิ่งไล่ตามความทันสมัย”** อย่างไม่หยุดยั้ง เพื่อสนองต้นหาความต้องการที่ถูกกระพือโหมด้วยกระแสนิยม และแรงโฆษณาอย่างไม่รู้จักจบสิ้น ดังพุทธทาสจะที่อาจารย์มักยกขึ้นเปรียบเปรยว่า **“แม่น้ำเสมอด้วยต้นหามนุษย์หาไม่”**

สังคมทันสมัยจึงเป็นสังคมที่ผู้คนมี **“ทุกข์ทางใจ”** เพราะต้องเหน็ดเหนื่อยทุกข์ทรมานกับการปรับตัว ปรับใจ ปรับวิถีชีวิตเข้าสู่คู่แข่งขัน เพื่อไขว่คว้าไล่ตามกระแสความทันสมัย กระแสความโลภ ทั้ง ๆ ที่คนส่วนใหญ่

จะไม่มีโอกาสมีชีวิตที่ทันสมัยตามมาตรฐานของโลกตะวันตกได้ และแม้ในกลุ่มคนส่วนน้อยที่มีโอกาส จะพบว่า ความทันสมัยทางวัตถุที่แสวงหานั้น จะกลายเป็นความล้าสมัยในเวลาไม่ช้านาน

การก้าวตามความทันสมัยทางวัตถุที่เป็นกระแสของสังคมในปัจจุบัน จึงเป็นการก้าวไปสู่ “ทางตัน” ไปสู่ “ความหายนะ” ในความเห็นของ ดร.เอกวิทย์ ความทันสมัยที่พึงแสวงหาและยกย่อง คือ ความทันสมัยที่วางอยู่บนรากฐานของวัฒนธรรมชาวพุทธ ซึ่งได้แก่ “ความทันสมัยทางความคิด สติปัญญา ทันสมัยในการรู้เท่าทันชีวิต รู้เท่าทันวิทยาการใหม่ ๆ รู้เท่าทันกิเลสของคน และของคนอื่น”

ในความเห็นของ ดร.เอกวิทย์ สังคมจึงมีทางรอดเหลืออยู่ทางเดียวคือ “ความกล้าที่จะสละวิถีชีวิต และความเชื่อที่จะนำไปสู่ความหายนะ และหันกลับมาเคารพความจริงในธรรมชาติ และกลับคืนสู่ชีวิตที่เรียบง่าย เปลี่ยนวิถีและทิศทางการพัฒนา จากการมุ่งควบคุมและพิชิตธรรมชาติรอบตัว สู่การควบคุมและพิชิตธรรมชาติในตัวตนมนุษย์เอง”

ในการสร้างทางเลือกสำหรับอนาคต ดร.เอกวิทย์ จึงเสนอว่าจะต้อง “ฝึกคนให้มีสัมมาทิฐิใหม่ มีโลกทัศน์ใหม่ มีชีวิตคนใหม่” ทั้งยังจะต้องหันกลับมารู้จักตนเอง และใช้พลังศักยภาพที่มีอยู่ในสังคมไทยให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งศักยภาพที่เกิดจาก “วัฒนธรรมชาวพุทธ และปัญญาทางพุทธศาสนา วัฒนธรรมเครือญาติ ภูมิปัญญาชาวบ้าน ระบบนิเวศที่ฟื้นฟูได้ และความสามารถในการเรียนรู้ และประสานประโยชน์ของคนไทย” ซึ่งเป็นลักษณะนิสัยประจำชาติที่เอื้อต่อการพัฒนา

พื้นฐานเหล่านี้ จะช่วยให้คนไทยสามารถเลือกสรรที่จะใช้ประโยชน์จากวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ด้วยความเข้าใจใน “คุณอนันต์ และโทษมหันต์ของวิทยาศาสตร์” ด้วยความตระหนักสำนึกใน “คุณค่าของปรัชญาธรรม” ที่สังคมได้สั่งสมมาช้านาน และด้วยความเข้าใจใน “พุทธ-ธรรม” ที่ช่วยให้สามารถที่จะมองลึกเข้าไปเกินกว่าข้อมูลเชิงประจักษ์ หรือแนวคิดทางวิทยาศาสตร์จะช่วยให้เรารู้ เราเข้าใจได้

ดร.เอกวิทย์ มีความเชื่อมั่นว่า การศึกษาในความหมายที่กว้าง และครอบคลุมถึงการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิตจะเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้คนเผชิญวิบากกรรมในอนาคต และมีทางเลือกที่เหมาะสมได้ แต่การศึกษาจะต้องสร้างคนที่มี “ความเป็นไท รู้จักตนเอง รู้จักวิถีชีวิตของตนเอง และรู้วิทยาการก้าวหน้าทันโลก”

พลั้งเหล่านี้ หากเกิดขึ้นในคนไทยหมู่่มากจะเกิด “มติมหาชน” ที่จะช่วยประเทศไทยให้สามารถทนกระแสการพัฒนาที่จะนำไปสู่ความหายนะ และจะสามารถเสนอทางเลือกใหม่ให้กับประชาคมโลกได้

กระบวนทัศน์แม่บท ที่ประมวลได้จากข้อคิดของ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง ในบทนี้ ถือเป็นรากฐานสำคัญที่ช่วยให้เราเข้าใจถึงแนวคิดของอาจารย์ในการพัฒนาเมืองไทย คนไทย ด้วยกระบวนการทางวัฒนธรรม และการศึกษา ซึ่งจะได้อธิบายถึงต่อไป

เชิงอรรถ

เนื้อหาสาระที่ประมวลไว้ในบท กระบวนทัศน์ในการพัฒนา ได้รวบรวมจากเอกสารหลัก ดังต่อไปนี้คือ

1. กรมวิชาการ รายงานการสัมมนาศึกษานิเทศก์ และครูสังคมศึกษาระดับประถม โรงพิมพ์การศาสนา, 2510 หน้า 216 - 232
2. ยงยุทธ ยุทธวงศ์, ศาสตราจารย์ ดร. "วิทยาศาสตร์สำหรับสังคมไทย" ใน 30 ปี สุวิทย์ศาสตร์ที่ยั่งยืน
3. พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), "วิทยาศาสตร์เพื่ออะไร เพื่อใคร?" ใน 30 ปี สุวิทย์ศาสตร์ที่ยั่งยืน
4. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. "การสืบทอดและปรับปรุงวัฒนธรรมให้สมสมัย" ใน เพื่อความเข้าใจวัฒนธรรม สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 2534
5. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. "ความทันสมัยในกระแสการพัฒนา : วิวัฒนาการวิบัติ" ใน วารสารสุขุทัยธรรมาธิราช ปีที่ 8 ฉบับที่ 2 พฤษภาคม - สิงหาคม 2538
6. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. "พลวัตของสังคม - วัฒนธรรมไทย : ความอยู่รอดหรือหายนะ" ใน มองอนาคต : บทวิเคราะห์เพื่อปรับเปลี่ยนทิศทางสังคมไทย จัดพิมพ์โดย มูลนิธิภูมิปัญญา
7. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. "พลวัตทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองที่มีอิทธิพลต่อการพัฒนาหลักสูตร" ใน การพัฒนาหลักสูตรและวิทยวิธีทางการสอน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมิกราช
8. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. "วัฒนธรรมกับการศึกษา : ปัญหาที่รอการยกเครื่อง" พศจิกายน 2538
9. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. "วิทยาศาสตร์กับวัฒนธรรม" ปาฐกถาพิเศษวันวิทยาศาสตร์แห่งชาติ ณ คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ใน 30 ปี สุวิทย์ศาสตร์ที่ยั่งยืน มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2537
10. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. "ความน่า" ใน สู่ดุลยภาพ สำนักพิมพ์สารคดี 2538
11. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. อนาคตการศึกษาไทยในบริบททางวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม ปาฐกถา ศาสตราจารย์ ดร.สุดใจ เหล่าสุนทร มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2536

แก่นแท้ของความเป็นไทย

จากข้อเสนอของ ดร. เอกวิทย์ ณ ถลาง ที่เห็นว่า ทางเลือกไปสู่ความอยู่รอดของสังคมไทยในอนาคต จะต้องเน้นความเป็นไทยบนพื้นฐานของความเป็นไทยนั้น ในบทนี้เราจะได้ศึกษาถึงแนวคิดของอาจารย์ที่เกี่ยวข้องกับแก่นแท้ของความเป็นไทย

แม้ ดร.เอกวิทย์ จะมารับตำแหน่งเลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 3 ปีสุดท้ายก่อนเกษียณอายุ หลังจากที่ได้ใช้เวลากว่า 20 ปี ในชีวิตราชการผลักดันให้เกิดการพัฒนาการศึกษาในด้านต่าง ๆ แต่ผู้ที่ได้ติดตามผลงานของอาจารย์มาโดยตลอด หรือได้มีโอกาสอ่านบทสัมภาษณ์ จาก **พื้นบ้านพื้นเมืองสู่โลกาภิวัตน์ ความเปลี่ยนแปลงของชีวิตสังคมไทยจากประวัติศาสตร์บอกเล่าของ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง** ที่เรียบเรียงโดย ดร.ศิริพร ณ ถลาง ย่อมตระหนักดีว่า ความเป็นปราชญ์ทางวัฒนธรรมของอาจารย์นั้น แม้จะทวีความลึกซึ้งแจ่มแจ้งขึ้นในช่วงที่อาจารย์ได้ “ลงมือทำงานวัฒนธรรม” แต่มีรากที่ฝังลึกจากความสนใจ ความห่วงใย และประสบการณ์จาก “การสังเกตอย่างมีส่วนร่วมในแต่ละละลอกคลื่นของการเปลี่ยนแปลง”¹ นับตั้งแต่ชีวิตในวัยเด็กที่จังหวัดนครศรีธรรมราช เชียงใหม่ กรุงเทพฯ ชีวิตการทำงานทั้งสมัยรับราชการจนหลังเกษียณอายุในสังคมยุคโลกาภิวัตน์ในปัจจุบัน

ความลุ่มลึกในคุณค่าของความเป็นไทย และความพยายามที่จะติดตาม วิเคราะห์ และโน้มนำให้เกิดการพัฒนาวัฒนธรรมไทยไปสู่ทิศทางที่พึงประสงค์ จึงดูจะเป็นภารกิจที่ผูกพันแนวคิด ชีวิต และการทำงานของอาจารย์ตลอดมา

ลักษณะสำคัญของวัฒนธรรมไทย

ดร.เอกวิทย์ เป็นนักวิชาการคนหนึ่งที่เคยพยายามสร้างความเข้าใจในความหมายของคำว่า “วัฒนธรรม” อาจารย์มีความเห็นว่า คนส่วนใหญ่ยังปะปนระหว่างศิลปะ และวัฒนธรรม และยังมุ่งเน้นการอนุรักษ์วัฒนธรรมดั้งเดิมเพียงบางแง่มุม อาจารย์จึงเสนอให้เข้าใจ “วัฒนธรรมในความหมายกว้าง คือ ประสบการณ์สั่งสมของมนุษย์ที่สืบทอด และเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตามเหตุ-ปัจจัย วัฒนธรรมเป็นองค์รวมของทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์สร้างขึ้น อันเนื่องมาจากมนุษย์มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ สัมพันธ์กับสิ่งที่เหนือธรรมชาติ และสัมพันธ์กับมนุษย์เอง วัฒนธรรมจึงมีความหลากหลายเกือบจะหาที่สุดมิได้ และยังเปลี่ยนแปลงต่อไปไม่หยุดยั้ง”²

ด้วยเหตุที่วัฒนธรรมแปรเปลี่ยนไปตามกระแสพลวัตของสังคมได้ ทั้งในทางบวกและทางลบ จึงเป็นเรื่องที่จะต้องติดตามทำความเข้าใจให้ทันต่อเหตุการณ์

ผลงานที่สำคัญยิ่งของอาจารย์ในเรื่องนี้ ได้แก่ เอกสารผลงานวิจัยส่วนบุคคล เรื่อง **เอกลักษณ์ไทยที่มีผลต่อความมั่นคงของชาติ** ที่เสนอต่อวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักรในปี 2519 - 2520 ต่อมาในปี 2533 เมื่ออาจารย์ได้รับตำแหน่งเลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ได้ปรับปรุงเอกสารดังกล่าว และจัดพิมพ์เผยแพร่ในชื่อใหม่ว่า **วิเคราะห์เอกลักษณ์ไทยในกระแสความเปลี่ยนแปลง**³ ซึ่งจะสะท้อนสาระสำคัญ และเจตนาในการเขียนมากยิ่งขึ้น

ก่อนที่จะนำเสนอแนวคิดของ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง ในเรื่องเอกลักษณ์ไทย คงจะต้องขยายความว่า หลังจากที่ยังอาจารย์ได้มาจับงานวัฒนธรรม และได้เรียนรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้าน อาจารย์ได้ให้ความสำคัญแก่ความเป็น “พหุลักษณะ” ของสังคมไทยที่มีความหลากหลายแตกต่างระหว่างภูมิภาค และระหว่างกลุ่มชน

มากขึ้น และเห็นว่าลักษณะดังกล่าวเป็น “ความมั่งคั่งของวัฒนธรรมไทย”⁴ ทั้งยังเห็นว่า พลังที่เกิดจากความหลากหลายและแตกต่างทางวัฒนธรรมไทย มีคุณค่าทัดเทียมกับพลังที่เกิดจากการมีลักษณะร่วมกัน⁵

ข้อเขียนในระยะ 7 - 8 ปีที่ผ่านมา อาจารย์ยังไม่เน้นคำว่า “เอกลักษณ์ไทย” ซึ่งถือว่าเป็น “ความเป็นหนึ่งไม่มีสอง” เท่ากับ “การมีลักษณะร่วม” บางประการที่เป็นสายใยผูกพันให้คนไทย “แตกต่างแต่ไม่แตกแยก”⁶

จากผลงานวิจัยเรื่อง *เอกลักษณ์ไทยที่มีผลต่อความมั่นคงของชาติ* และข้อเขียนในระยะต่อมา พอสรุปได้ว่า ดร.เอกวิทย์ วิเคราะห์องค์ประกอบที่เป็นเอกลักษณ์ของไทยไว้ใน 4 ประเด็นหลักคือ

- “การมีสถาบันที่เป็นองค์คุณแห่งชาติ” ได้แก่ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์
- “แบบอย่างวัฒนธรรมไทย” ได้แก่ ลักษณะโครงสร้างทางสังคม ภาษา ศิลปะ จารีต ประเพณี และลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว
- “ลักษณะนิสัยประจำชาติ”
- “ภูมิปัญญา และศักยภาพของชุมชน” ที่ช่วยให้เกิดทางเลือกในการพัฒนาที่หลากหลายและเหมาะสมในแต่ละพื้นที่

สถาบันที่เป็นองค์คุณแห่งชาติ⁷

ความสำนึกในความเป็นชาติ ดร.เอกวิทย์ได้วิเคราะห์ว่า คนไทยมีสำนึกในความเป็นชาติที่ต่อเนื่องมาหลายศตวรรษ ไม่ว่าจะอยู่ในอาณาจักรใด ถิ่นฐานใด ล้วนเรียกตนเองว่า “คนไทย” หรือ “คนไท” ทั้งสิ้น ทั้งยังมีวัฒนธรรมและความสามารถที่จะปรับตัว และผสมกลมกลืนชาติอื่นให้เข้ามาเป็นไทย พื้นฐานเหล่านี้ประกอบกับแนวทางเร่ร่อน รณณรงค์ปลุกฝังในสำนึกแห่งความเป็นชาติในสมัยต่าง ๆ ทำให้คนไทยมีสำนึกในความเป็นชาติที่ฝังรากลึกมาช้านาน

ศาสนา ข้อวิเคราะห์ของอาจารย์จะสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อมั่นว่า พระพุทธศาสนาเป็นหลักที่คำจูนชีวิตคนไทยมาโดยตลอด และได้ก่อให้เกิดคุณประโยชน์นานัปการ พุทธศาสนาได้เป็น “วิถีทางปัญญาที่ให้สังฆธรรมทำให้มนุษย์บรรลุอิสรภาพโดยสมบูรณ์ และได้วางกรอบทางจริยธรรมให้ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง ละเว้นการประพฤติดุชชั่ว ทำความดี ทำจิตใจให้ผ่องใส” นอกจากนี้ วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ที่มีความเรียบง่ายไม่ฝืนสังขย ยังเป็นการแสดงให้เห็นเป็นแบบอย่าง และช่วยเตือนสติได้ว่าจะสามารถใช้ชีวิตตามอุดมการณ์ของศาสนา ให้เกิดความสงบสุขได้จริง

ในขณะที่ ดร.เอกวิทย์ ให้ความสำคัญแก่คุณค่าของพุทธศาสนาต่อวัฒนธรรมไทย อาจารย์เป็นคนหนึ่งที่ได้อบรมรับมานาน ตั้งแต่ช่วงปี 2520 ว่าพุทธศาสนาในประเทศไทยถึงภาวะวิกฤติ จำเป็นต้องมีการแก้ไขเยียวยา ทั้งในส่วนของพระพุทธศาสนาเอง และพุทธศาสนิกชน อาจารย์ให้ข้อสังเกตว่า คนไทยโดยทั่วไปอาจแบ่งได้เป็น 3 พวก คือ คนส่วนน้อยที่มีความเข้าใจในหลักธรรม คนส่วนใหญ่ที่ปฏิบัติตามพิธีกรรมทางศาสนาแต่ไม่เข้าใจถึงแก่นแท้ และคนที่ไม่มีความรู้ หรือความสนใจในพุทธศาสนา

อาจารย์ได้คาดการณ์ว่า กระแสการเปลี่ยนแปลงที่ทำให้คนสับสนวุ่นวาย จะทำให้คนให้คุณค่าแก่หลักธรรมของพระพุทธศาสนามากขึ้น จึงจำเป็นที่จะต้องแสวงหาทางที่จะช่วยให้คนได้เข้าใจถึงแก่นแท้ของพุทธศาสนา และนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตปัจจุบัน แนวความคิดนี้จะเชื่อมโยงในภายหลังกับความพยายามของอาจารย์ที่จะปรับเปลี่ยนแนวการสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียน

สถาบันพระมหากษัตริย์ ดร.เอกวิทย์ วิเคราะห์ให้เห็นว่า ในเชิงระบบการปกครอง พระมหากษัตริย์ไทยดำรงทั้งตำแหน่งพระจอมทัพในยามสงคราม และพ่อเมืองในยามสันติในทางประวัติศาสตร์ อาจารย์ได้นำเสนอตัวอย่างไว้ในหลายบทความ ที่แสดงถึงพระปรีชาญาณของพระมหากษัตริย์ไทย ที่ได้ทรงสถาปนาราชอาณาจักร นำประเทศพ้นฝ่ามรสุม และทำนุบำรุงให้เกิดความเจริญยากที่จะหาพระมหากษัตริย์ในประเทศใดเทียบเคียงได้

ในบทความเรื่อง ยุทธศาสตร์เร่งรัดในการพัฒนาคุณภาพงานศิลปวัฒนธรรมของสถาบันอุดมศึกษา อ.อาจารย์ได้หยิบยกพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในนิราศที่กล่าวไว้ว่า

“ตั้งใจจะอุปถัมภก
ขอยกพระพุทธศาสนา
จะป้องกันขอบขันธสีมา
รักษาประชาชนและมนตรี”

เพื่อเป็นตัวอย่างสะท้อนให้เห็นถึงความเข้าใจในสถานการณ์บ้านเมือง และภารกิจที่พระองค์ทรงตั้งพระราชปณิธานไว้ ซึ่งทรงดำเนินการได้สำเร็จในระยะต่อมา

ในรัชสมัยต่อ ๆ มา ดร.เอกวิทย์ ได้วิเคราะห์ให้เห็นถึงความรอบรู้ในด้านต่าง ๆ เช่น พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เตือนให้ระวัง “ฝรั่ง” มากกว่า พม่า เขมร และญวน “ให้คบหาสมาคมแต่อย่าตกเป็นเครื่องมือ หรือเอาเยี่ยงอย่างเขาจนเกินไป” หรือ กลวิธี “ฝรั่งจิ้มฝรั่ง” ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คบหากับหลายประเทศ อาศัยเป็นที่ปรึกษา และมอบบรรดาศักดิ์เพื่อยุยกัณฑ์ให้เกิดความภูมิใจว่าเป็นคนของแผ่นดินไทย และที่อาจารย์จะหยิบยกขึ้นเตือนสตินักศึกษา และนักพัฒนาอยู่เสมอ เห็นจะเป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงกล่าวว่า “เวลานิสิตนักศึกษาจะไปพัฒนาชนบทแล้วอย่าทำตัวเป็นผู้รู้ แต่ต้องไปด้วยใจที่พร้อมจะเรียนรู้จากชาวบ้าน” และบทสรุปของพระองค์ท่านที่ว่า “การพัฒนาประเทศต้องให้ประชาชนตัดสินใจ” และ “ต้องระเบิดจากภายใน”

ดร.เอกวิทย์ จึงถือว่า คนไทยมีโชควาสนาที่มีสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นที่พึ่ง เป็นที่ยึดเหนี่ยว และเป็นหลักชัยของชาติมาตั้งแต่โบราณกาล

แบบอย่างทางวัฒนธรรม *

โครงสร้างทางสังคม และลักษณะความสัมพันธ์ของสมาชิกในครอบครัว อาจารย์เอกวิทย์ ได้วิเคราะห์ว่า สังคมไทยมีลักษณะความสัมพันธ์ที่มีครอบครัวเป็นพื้นฐาน และขยายกว้างขึ้นจนถึงระดับชาติ แม้แต่การปกครองระหว่างพระเจ้าแผ่นดินและประชาชน จะมีลักษณะความสัมพันธ์ฉันบิดาและบุตรเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ แม้การปกครองจะเป็นลักษณะการรวมศูนย์ แต่ด้วยระยะทางและความยากลำบากในการเดินทางหมู่บ้านจึงมีอิสระในการดำเนินชีวิต และสามารถพึ่งตนเองได้พอสมควร

โดยทั่วไป ดร.เอกวิทย์ ได้สรุปว่าสังคมไทยมีลักษณะเกาะเกี่ยวกันอย่างหลวม ๆ มีความอ่อนหยุ่น ไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัวนัก ท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว จึงทำให้โครงสร้างทางสังคมและครอบครัวไทยเริ่ม “สั่นคลอน” แม้ในขณะที่อาจารย์ได้วิเคราะห์ในช่วงปี 2520 อาจารย์ยังไม่คิดว่าถึงขั้นแตกสลาย แต่ได้ชี้ให้เห็นว่าเริ่มมีความ “แปลกแยก” ระหว่างสมาชิกในครอบครัว และในสังคม

ภาษาไทย ดร.เอกวิทย์ ถือว่าภาษาไทยได้มีส่วนสำคัญยิ่งในการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในชาติ ทั้ง ๆ ที่มีหลายเชื้อชาติในประเทศไทย แต่ทุกชาติ ทุกระดับชั้นสามารถสื่อสารด้วยภาษาไทยร่วมกัน เป็นช่องทางที่ช่วยลดช่องว่างระหว่างกลุ่มชนในชาติ

นอกจากนี้ อาจารย์ยังได้วิเคราะห์ให้เห็นว่า ภาษาไทยยังเป็นภาษาที่มีการผสมอักษร และหน่วยเสียงที่สามารถปรับประยุกต์ให้เข้ากับภาษาอื่นได้ค่อนข้างใกล้เคียง เอื้อต่อการนำเทคโนโลยีการพิมพ์สมัยใหม่มาใช้ อีกทั้งมี **“ความไพเราะและมั่งคั่ง”** หากใช้อย่างสร้างสรรค์ จะมีพลังในการสื่อสาร โน้มน้าวจิตใจ และด้วยเหตุที่ภาษาไทย มีคำศัพท์ที่หลากหลาย เมื่อรับความคิดใหม่มา จึงมักจะสามารถหาคำไทยมาใช้ได้ตรงความ

อาจารย์เอกวิทย์ จึงถือว่า ภาษาไทยเป็นองค์ประกอบในเอกลักษณ์ของชาติประการสำคัญ ที่มีพลังและศักยภาพ ควรที่จะเร่งพัฒนาเพื่อเป็นพื้นฐานในการสร้างเอกภาพภายในชาติ และช่วยให้ประเทศไทยได้เรียนรู้ ปรับประยุกต์ และสื่อสารแนวคิดในสังคมโลก

ลักษณะนิสัย ประจำชาติ ¹⁰

ดร.เอกวิทย์ ได้วิเคราะห์ลักษณะนิสัยของคนไทยโดยใช้คำจำกัดความของศาสตราจารย์ ประเสริฐ แย้มกลั่นฟุ้ง ว่าหมายถึง “ลักษณะนิสัยบางอย่างที่คนที่มีอาศัยอยู่ภายในบริเวณติดต่อใกล้เคียงกันได้เติบโตขึ้นมาในสังคมเดียวกัน ได้รับการอบรมจากวัฒนธรรมเดียวกัน และมีประสบการณ์อย่างเดียวกัน ทำให้บังเกิดความรู้สึกนึกคิดและปฏิบัติอย่างเดียวกัน”

จากคำจำกัดความดังกล่าว อาจารย์เอกวิทย์ ได้ประมวลข้อวิเคราะห์เกี่ยวกับลักษณะนิสัยประจำชาติไว้ดังนี้

รักอิสระ ดร.เอกวิทย์ได้หยิบยกปราชญ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงวินิจฉัยว่า คนไทยแต่โบราณกาลไม่อยากจะอยู่ใต้อำนาจของชาติอื่น แม้ถูกยึดครองจะเอาชีวิตเข้าแลกเพื่อกอบกู้อิสรภาพ

ปราศจากวิหิงสา ในขณะเดียวกัน คนไทยจะมีความเอื้ออารีต่อชนชาติอื่น ซึ่งเป็นนิสัยที่สืบทอดจนปัจจุบันและยังพบเห็นได้ในหมู่บ้านชนบท

รู้จักประสานประโยชน์ เป็นคุณลักษณะที่สมเด็จพระยาดำรงได้ทรงตั้งข้อสังเกต และปราชญ์ไทยในสมัยต่อ ๆ มา เช่น ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช รวมทั้งนักวิชาการต่างประเทศ ต่างถือว่าเป็นลักษณะพิเศษของคนไทยที่สามารถที่จะชักจูงชนต่างเชื้อชาติและวัฒนธรรมให้มาเข้าด้วยกัน ทั้งยังรู้จักที่จะเลือกรับสิ่งที่มีประโยชน์จากวัฒนธรรมภายนอก คุณลักษณะข้อนี้ ดร.เอกวิทย์ ถือว่าเป็นคุณแก่ประเทศ และได้ช่วยให้ประเทศผ่านวิกฤตการณ์มาหลายยุคหลายสมัย แม้แต่ในสมัย “ลัทธิจักรวรรดินิยม” อาจารย์ได้หยิบยกคำชื่นชมของ เหลียง ซี-เฉา นักปฏิรูปของจีนที่กล่าวว่า “สยามตั้งอยู่ระหว่างพม่าและอินโดจีน ดูปอบบางดั่งผืนผ้าไหม แต่สยามยังถูกปลูกเราให้ปรับตัว และยังคงยืนหยัดเป็นเอกราชได้อย่างเต็มภาคภูมิ” ¹¹

ความสุภาพอ่อนโยน ดร.เอกวิทย์ วิเคราะห์ว่า การที่คนไทยมีความสุภาพอ่อนโยนคงจะเป็นเพราะพื้นฐานทางพุทธศาสนาที่อบรมให้รู้จักสำรวมทั้งกาย วาจา และใจ ทั้งยังเป็นสังคมที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข และมีระบบความสัมพันธ์ที่สละสลวย ความสัมพันธ์ระหว่างผู้น้อยและผู้ใหญ่จึงเป็นเรื่องสำคัญ อย่างไรก็ตามอาจารย์ได้ให้ข้อสังเกต ซึ่งเข้าใจว่าสะท้อนสภาพสังคมหลังเหตุการณ์สิบสี่ตุลาคมน่า คนเป็นจำนวนมากน้อยเริ่มมองว่า ความสุภาพเป็นผลพวงจากระบบศักดินาที่มีการกดขี่ จึงมุ่งแสดงพฤติกรรมที่ดูเข้มแข็ง แต่บ่อย

ครึ่งกลายเป็นความหยาบกระด้าง ไม่รู้กาลเทศะ ในขณะเดียว อาจารย์ได้เตือนว่า ความสุภาพอ่อนโยนอาจจะทำให้ถูกเอาเปรียบได้ง่าย ๆ

ความเกรงใจ หรือความรู้สึกไม่อยากเป็นภาระ หรือทำให้ผู้อื่นยากลำบากนั้น วัฒนธรรมไทยถือว่าเป็นสมบัติผู้ดี แต่ในสภาพความเป็นจริง อาจารย์เห็นว่าในบางครั้งอาจเป็นอุปสรรคในการแก้ปัญหา และดำเนินงานให้ลุล่วงไปได้

ความขี้มัวแอ้มแอ้มใส ดร.เอกวิทย์ ได้วิเคราะห์ว่า เป็นคุณสมบัติของคนไทยที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากพื้นฐานทางพุทธศาสนาที่ไม่ยึดมั่นถือมั่น มองเห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นของไม่ยั่งยืน ทั้งยังเป็นค่านิยมของสังคมไทยที่ให้คุณค่าแก่คนที่มีอารมณ์มั่นคง สามารถควบคุมสติอารมณ์เมื่อเผชิญปัญหา แต่อาจารย์ได้ให้ข้อสังเกตว่า สภาพความยากไร้และขัดแย้งในสังคมจะทำให้ความขี้มัวแอ้มแอ้มใสของคนไทยเลือนหายไป

ความไม่สันโดษ-รักสันติ ลักษณะนิสัยนี้ อาจารย์วิเคราะห์ว่า มีพื้นฐานจากพุทธธรรมที่มีความเชื่อว่า คุณธรรมสูงสุด คือ การระงับกิเลสและความอยาก คนไทยโดยพื้นฐานดั้งเดิมจึงเป็นผู้มักน้อย รักสันโดษ นิยมชีวิตที่เรียบง่าย แต่ด้วยกระแสวัตถุนิยมที่ได้รับการโฆษณาชวนเชื่อด้วยแรงโฆษณา ทำให้คนต่างไขว่คว้าหาทรัพย์สินและเครื่องอำนวยความสะดวก จนเกิดภาวะที่อาจารย์ขนานนามว่า “**แรงระเบิดของดินไหว**” ซึ่งส่งผลให้เกิดการเอาเปรียบ การฉ้อฉลคดโกง ในขณะที่คนที่อยู่ในศีลธรรมกลับถูกเหยียดหยามว่าเป็นคนโง่ ไม่ทันโลก อาจารย์เอกวิทย์ เตือนว่า สภาพการณ์เช่นนี้หากปล่อยไว้จะกลายเป็น “**เนือดินอันโอชะสำหรับหว่านพิษแห่งความเคียดแค้น ริชยา และทำลายกันด้วยวิธีรุนแรง**”

ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ถือเป็นเอกลักษณ์ที่เด่นชัดของคนไทยในทุกพื้นที่ไม่ว่าจะยากดีมีจนเพียงไร ทั้งนี้เพราะคุณธรรมทางศาสนาได้หล่อเลี้ยงจิตใจของคนไทยมาช้านาน แม้ในปัจจุบันคนไทยจะมีความยากไร้ขัดสนมากขึ้น แต่ประชาชนในชนบทยังมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ จนมักจะถูกบุคคลจากภายนอก โดยเฉพาะข้าราชการฉกฉวยโอกาสจากน้ำใจของชาวบ้าน กอบโกยผลประโยชน์อย่างน่าละอาย

ความประนีประนอม ผ่อนสั้นผ่อนยาว เป็นลักษณะนิสัยของคนไทยที่ไม่ชอบการตัดสินใจแบบแตกหัก แต่จะผ่อนปรนยอมยอมเข้าหากัน หรืออาศัยผู้มีอาวุโสมีประสบการณ์ช่วยไกล่เกลี่ย อาจารย์เอกวิทย์เห็นว่า เป็นแนวทางแก้ปัญหาที่ดี และสอดคล้องกับหลักธรรมทางศาสนา ที่ถือว่าทุกอย่างเป็นอนิจจัง ไม่มีอะไรคงที่ แต่ต้องเปลี่ยนแปลงไป จึงไม่มีประโยชน์ที่จะต่อสู้ให้แตกหัก อย่างไรก็ดี อาจารย์ได้ชี้ให้เห็นว่า การประนีประนอมควรวางอยู่บนพื้นฐานของความเข้าใจในปัญหาอย่างแท้จริง ด้วยปัญญาความรอบรู้และใจที่เป็นอนุเบกขา

ความไม่ผูกพยาบาท ด้วยคติธรรมที่ว่า เวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร คนไทยจึงมีลักษณะนิสัยไม่ผูกพยาบาท และมีประเพณีที่จะขอขมาในพฤติกรรมที่ได้ล่วงเกินไป แต่อาจารย์ได้เตือนว่า การยกโทษไม่ควรกลายเป็นสภาพของ “**การเจ็บแล้วไม่รู้จักจำ**” จนต้องถูกเอาเปรียบซ้ำแล้วซ้ำเล่า

ความรักถิ่นที่อยู่ คนไทยมีความผูกพันกับบ้านเมืองไทย และถิ่นฐานที่อยู่ ไม่ว่าจะย้ายไปทำงานที่ใดทั้งภายใน และต่างประเทศ จะหวนกลับมาใช้ชีวิตในเมืองไทย หรือกลับไปที่บ้านเดิม **ความเป็นชาตินักรบ** เป็นคุณสมบัติของคนไทยมาแต่โบราณกาล แต่อาจารย์ได้วิเคราะห์ว่า ความเป็นนักรบของไทยในอดีตนั้น เป็นไปเพื่อรักษาอิสรภาพของชาติ มากกว่าจะก้าวร้าวข่มเหงรังแกผู้อื่น หรือทำลายกันเอง อาจารย์จึงแสดงความห่วงใย ที่ในยุคสมัยหนึ่งคนไทยต้องจับอาวุธปราบปรามกันเอง และได้เสนอแนวทางไว้กว่า 20 ปีมาแล้วว่า การแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจและการเมือง ไม่สามารถแก้ได้ด้วยความเป็นนักรบ แต่ต้องอาศัยคุณลักษณะที่มี

คุณค่าของชาติไทย เช่น ความปราศจากविหิงสา ความไม่ผูกพยาบาท และความรู้จักประนีประนอมผ่อนสั้นผ่อนยาว เป็นต้น

ลักษณะนิสัยที่ไม่ดี

ในส่วนของคุณลักษณะนิสัยที่ไม่ดี อาจารย์ได้ประมวลไว้ดังนี้

ความหย่อนระเบียบวินัย คนไทยมีลักษณะนิสัยไม่เคร่งครัดระเบียบวินัย ทั้งที่เป็นกฎเกณฑ์เพื่อถือปฏิบัติร่วมกัน และวินัยในตนเอง ทั้งยังถือเป็นการท้าทายที่จะได้ “เสียงบาส” อาจารย์เอกวิทย์สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นผลจากการอบรมเลี้ยงดูแต่เล็กที่พ่อแม่จะเอาใจ ไม่เข้มงวดกับลูกหลาน อีกทั้งความเป็นเอกราชไม่เคยเป็นเมืองขึ้น อาจทำให้คนไทยมีนิสัยตามใจตัวเอง เอาความสบายเป็นที่ตั้ง ข้องจำกัดนี้อาจารย์ถือว่าเป็นช่องทางให้บ้านเมืองสับสน มีการประพฤติมิชอบ และเบียดเบียนกัน

ความเคารพเชื่อฟังผู้มีอำนาจ ด้วยลักษณะของสังคมที่มีความเคารพนับถือเป็นลำดับชั้นลดหลั่นลงมา ทำให้คนไทยมีความเคารพนับถือผู้ใหญ่ ผู้อาวุโส “โดยอัตโนมัติ” แต่อาจารย์ยอมรับว่า บ่อยครั้งการแสดงความนับถือไม่ได้มาจากเนื้อแท้ของจิตใจ ฉะนั้นหลังอาจมีพฤติกรรมในทางตรงกันข้าม ความเคารพนับถือผู้ใหญ่ที่มาจากขนบเหตุผลยังอาจเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา เพราะบ่อยครั้งผู้น้อยจะไม่ให้ข้อมูลหรือความเห็นที่แย้งผู้ใหญ่ และผู้ใหญ่เองจะนิยมผู้น้อยที่หัวอ่อน เชื่อฟัง

ความขาดความมานะอดทน ประเทศไทยเป็นประเทศที่ตีฟ้าอากาศเอื้ออำนวยต่อการทำมาหากิน คนไทยส่วนใหญ่จึงมีนิสัยสบาย ๆ ไม่ดี้นรนต์สู้ ความมานะอดทนจึงมีน้อย แต่ปัจจุบัน สภาพความเป็นอยู่เริ่มขัดสน ความต้องการทางวัตถุเริ่มมีมากขึ้น เมื่อประชาชนยังขาดความมานะอดทน จึงทำให้เกิดความคับข้องใจ และเกิดการแสวงหาช่องทางที่จะรวยทางลัด ซึ่งจะเป็นอันตรายอย่างยิ่ง

ความขาดความสามารถในการทำงานเป็นคณะ ด้วยความเป็นตัวของตัวเอง คนไทยจึงมีปัญหาในการทำงานเป็นหมู่คณะ นอกจากจะมีเหตุขัดข้อง ชั่วครั้งชั่วคราว การทำงานเป็นหมู่คณะ การประสานงานระหว่างบุคคลและหน่วยงาน จึงมักประสบปัญหาจากการทะเลาะเบาะแว้ง เกียจงาน อิงฉิรชยา เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม หากไม่เร่งแก้ไขและมองว่าเป็นเรื่องธรรมดา จะเป็นการบั่นทอนพลังในประเทศชาติ และทำให้การทำงานไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร อย่างไรก็ตาม อาจารย์ได้ให้ข้อสังเกตว่า ในชนบทที่ชีวิตยังต้องพึ่งพากัน จะมีรูปแบบของการทำงานเป็นหมู่คณะ เช่น การลงแขก การทำบุญ ที่ทุกคนจะมาร่วมโดยพร้อมเพรียงกัน และไม่มีการบังคับสั่งการ จึงเป็นแนวทางที่เราน่าจะเรียนรู้ และนำมาใช้ประโยชน์

ความขาดความสามารถในการค้าธุรกิจ อาจารย์ได้หยิบยกคำกล่าว “สิบพ่อค้าไม่เท่ากับพระยาเลียง” เพื่อสะท้อนให้เห็นค่านิยมดั้งเดิมของคนไทยที่ชอบรับราชการ จึงมักปล่อยให้ธุรกิจอยู่ในมือคนต่างชาติ อาจารย์ได้แสดงความห่วงใยว่า นักธุรกิจเหล่านี้อาจขาดสำนึกในประโยชน์ของชาติ และมักจะควบคุมให้การค้าตกอยู่ในแวดวงของตน ทำให้คนไทยไม่สามารถพัฒนาตนเองและก้าวไปสู่ตำแหน่งที่สำคัญได้ ในบรรดาคนไทยที่เริ่มสนใจธุรกิจจะพบการแข่งขันจากนักธุรกิจที่รวมกลุ่มกัน จนยากที่จะฟันฝ่าอุปสรรคไปได้ ทั้งคนไทยยังมีนิสัยชอบความสุส่าราญ จึงมักไม่ประสบความสำเร็จ แต่กลับหันมาใช้ช่องโหว่ในวงราชการประพฤติมิชอบเพื่อหาประโยชน์ส่วนตนแทน

ความอ่อนแอเมื่อขาดผู้นำ ด้วยลักษณะเฉพาะของคนไทยดังที่วิเคราะห์ไว้ข้างต้น เช่น การขาดระเบียบวินัย ความไม่สามารถทำงานเป็นหมู่คณะ คนไทยจึงมีความอ่อนแอเมื่อขาดผู้นำ และมักจะรอคอย

อัศวินม้าขาว หรือพระสยามเทวาธิราช อาจารย์เอกวิทย์จึงตั้งใจไว้ว่า ทำอย่างไรจึงจะสามารถพัฒนาและ
ผนึกกำลัง “คนไทยธรรมดา ๆ” ให้มีความเข้มแข็ง เพื่อผลักดันการพัฒนาไปสู่เป้าหมายร่วมกัน

ความชอบเสี่ยงโชคการพนัน อาจารย์ได้วิเคราะห์ว่า ด้วยความเป็นอยู่ที่สุขสบาย คนไทยจึงชอบการ
เสี่ยงโชค เล่นการพนันเพื่อผ่อนคลาย แต่ปัจจุบันการเสี่ยงโชคการพนันได้กลายเป็นช่องทางของคนที่ขาด
ความหวัง จะแสวงหาความร่ำรวย และเพิ่มเติมรสชาติให้กับชีวิต น่าสนใจที่อาจารย์วิเคราะห์ว่า ผลพวงจากนิสัย
ชอบเสี่ยงโชค เล่นการพนัน ทำให้คนไทยมีนิสัยใจใหญ่ กล้าได้กล้าเสีย กล้าเสี่ยงในการตัดสินใจ ซึ่งหากใช้
ประโยชน์อย่างเหมาะสมจะทำให้เกิดประโยชน์แก่ประเทศชาติอย่างใหญ่หลวง

ความชอบสนุกทุกโอกาส ด้วยความเป็นอยู่ที่สุขสบาย ทำให้คนไทยมีนิสัยรักสนุก สามารถสนุกได้ทุก
โอกาส และร่วมสนุกได้ทุกวัฒนธรรม คนไทยจึงดูเหมือนมีสุขภาพจิตที่ดี แต่อาจารย์เอกวิทย์ได้เตือนอย่างครวว่า
การสนุกโดยไม่ขอบเขต จะทำให้กลายเป็นคนเจ้าสำราญ สิ้นเปลืองเวลา ทรัพย์สินเงินทอง มีหน้าซ้ำจะถูกมอง
ว่าเป็นคนไร้แก่นสาร

ความเชื่อในไสยศาสตร์และโหราศาสตร์ อาจารย์ได้หยิบยกตัวอย่างในวิถีชีวิตของคนไทยมาแสดง
ให้เห็นว่า แม้จะมีพระพุทธศาสนาเป็นหลักในการดำเนินชีวิต และในยุคที่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ได้แพร่
กระจายไป แต่คนไทยส่วนใหญ่เชื่อถือในไสยศาสตร์และโหราศาสตร์ ยิ่งคนไทยมีความรู้สึกท้อแท้ไร้ที่พึ่ง การ
หวั่นไหวอำนาจลี้ลับดูจะมีมากขึ้น

ข้อวิเคราะห์เกี่ยวกับนิสัยของคนไทยของอาจารย์เอกวิทย์ ได้ประมวลไว้เมื่อ 20 ปีก่อน ทั้งจากท่านผู้รู้
เห็น สมเด็จพระพุทธศาสนาดำรงราชานุภาพ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช หรือชาวต่างประเทศ จากการศึกษาทาง
ประวัติศาสตร์ และวรรณคดี และที่สำคัญ จากประสบการณ์ชีวิตของอาจารย์เอง เป็นข้อคิดที่นำศึกษา และนำ
สนใจเป็นอย่างยิ่ง

น่าเสียดายที่ผลงานของอาจารย์ในช่วงหลัง ไม่ได้สานต่อข้อวิเคราะห์เหล่านี้ในสภาพสังคมที่
เปลี่ยนแปลงไป แม้จะได้เกริ่นไว้ในขณะนั้นแล้วว่า ลักษณะนิสัยของคนไทยย่อมเปลี่ยนไปตามสภาพสังคม
หลายประเด็นที่อาจารย์ได้คาดการณ์ไว้ เสนอไว้ ได้เกิดขึ้นจริง บางประเด็นดูจะเปลี่ยนแปลงไป เช่น ความ
ปวงศจากวิหิงสา ความไม่ผูกพันบาท หรือการขาดความสามารถเชิงธุรกิจ บางประเด็น เช่น ความเชื่อในไสย
ศาสตร์ การขาดระเบียบวินัย ได้มีการขยายความและศึกษาลึกซึ้งขึ้น และหลายประเด็นที่ถือว่าเป็นลักษณะ
นิสัยที่ดี เช่น ความสามารถในการประสานประโยชน์ กลับถูกนำมาใช้ในทางที่จะไม่เป็นคุณต่อสังคม

อย่างไรก็ตาม ประเด็นหลักในเรื่องลักษณะนิสัย ทั้งที่ดีและไม่ดี ที่มาของลักษณะนิสัย ตลอดจนผล
กระทบที่ได้เกิดขึ้นต่อสังคมไทยที่อาจารย์วิเคราะห์ไว้ นับว่าเป็นกระจุกที่สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะนิสัยของคน
ไทย และพื้นฐานของแนวคิดและค่านิยมของดร.เอกวิทย์เองว่า อาจารย์ให้คุณค่าแก่สิ่งใด และมีความรังเกียจ
ห่วงใย ไม่เห็นด้วยในเรื่องใดบ้าง

ข้อวิเคราะห์สังคมไทย วัฒนธรรมไทยที่ประมวลข้างต้น สาระส่วนใหญ่จะได้จากข้อเขียนเรื่องวิเคราะห์
เอกลักษณ์ไทยในกระแสความเปลี่ยนแปลง ซึ่ง ดร.เอกวิทย์ ได้อธิบายไว้ในคำนำว่า ไม่ได้ใช้กรอบการวิเคราะห์
ของหลักวิชาใดวิชาหนึ่งเป็นหลัก แต่ได้มองสังคมเป็นองค์รวม ในสายตาผู้ถือกำเนิดในสังคมจึงเป็น “ความเห็น
ส่วนบุคคลอยู่ไม่น้อย” ทั้งยังยอมรับว่า “การวิเคราะห์ยังคงค่อนข้างอนุรักษนิยม” และหากมีโอกาสทำใหม่ “จะ
ใช้วิธีศึกษาและประมวลข้อมูลจากประชาชนระดับพื้นฐานให้มากที่สุด” จึงไม่น่าแปลกใจที่ผลงานของอาจารย์

ในระยะต่อมา จะเห็นเรื่องภูมิปัญญาของชาวบ้านที่จะเรียนรู้และแก้ปัญหาของตนเอง ซึ่งในข้อวิเคราะห์เดิม แม้จะพาดพิงอยู่บ้าง แต่ยังไม่เด่นชัดนัก

ด้วยเหตุนี้ ข้อวิเคราะห์ที่เกี่ยวกับสังคมไทยของ ดร.เอกวิทย์จะไม่สมบูรณ์ หากไม่ได้ประมวลข้อคิดของอาจารย์ในเรื่องภูมิปัญญา และศักยภาพของชุมชน

ภูมิปัญญาและศักยภาพของชุมชน

ในการวิเคราะห์สังคมไทย ดร.เอกวิทย์ได้กล่าวถึงความเป็นอิสระของชุมชนที่จะพึ่งพาตนเอง และเรียนรู้ที่จะปรับให้มีชีวิตเกื้อกูลกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ภูมิธรรม และสติปัญญาที่บรรพบุรุษไทยได้สั่งสมมา จึงเป็นเรื่องที่อาจารย์ให้ความสำคัญมาโดยตลอด

อาจารย์ถือว่า กระแสพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่รับสั่งไว้เกือบ 20 ปีก่อนว่า

“ประชาชนนั้นแหละเขามีความรู้ เขาทำงานมาหลายชั่วคนแล้ว เขาก็ทำกันอย่างดี เขามีความเฉลียวฉลาด เขารู้ว่าตรงไหนควรทำกิจกรรม เขารู้ว่าที่ไหนควรเก็บรักษา

เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในการเตือนสติให้เคารพ และเรียนรู้จากชาวบ้านมากขึ้น¹² และเมื่ออาจารย์มารับงานวัฒนธรรม และได้มีโอกาสรู้จัก “นักปราชญ์ นักวิชาการ ผู้รู้ผู้ชำนาญหลายสาขา ตลอดจนชาวบ้านดี ๆ เก่ง ๆ” ทั้งยังได้ออกสู่ชนบท ในฐานะ “ผู้สนใจชีวิตและวัฒนธรรมอย่างแท้จริง” ยิ่งทำให้อาจารย์เห็นคุณค่าของภูมิปัญญาและศักยภาพของประชาชน ว่า “เป็นมรดกที่สูงค่า ที่ยิ่งค้นยิ่งพบ ยิ่งมองยิ่งเห็น”¹³

ในการนำเสนอผลงานวิจัยเรื่อง ภูมิปัญญา และกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย ตามโครงการกิตติเมธี ของมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมิกราช อาจารย์ได้อธิบายว่า “พยายามที่จะไม่ให้คำนิยามของคำว่า ภูมิปัญญา เพราะเห็นว่าควรปล่อยให้มันเป็นสิ่งที่กำหนดร่วมกัน” แต่จะใช้ความหมายกว้าง ๆ ที่ครอบคลุมสิ่งที่เป็นมรดกทางปัญญาที่ได้พัฒนาใช้ในพื้นที่นั้น”¹⁴

ดร.เอกวิทย์ ได้ใช้เวลาเกือบ 10 ปี ศึกษาประสบการณ์จากชาวบ้านที่เป็น “คนไทยธรรมดา” เมื่อผ่านประสบการณ์ชีวิตที่มีทั้งความสำเร็จและล้มเหลว ได้แสดงความสามารถในการเรียนรู้ และปรับตัวสูง ได้ประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่น ให้เข้ากับวิทยาการสมัยใหม่ จนเกิดทางเลือกในการดำรงชีวิตที่ช่วยให้เผชิญสังคมที่เปลี่ยนแปลงอย่างมีศักดิ์ศรี และไม่ถูกเอารัดเอาเปรียบ¹⁵

อาจารย์ได้ประมวลลักษณะร่วมกันบางประการที่ได้พบในการศึกษาชุมชนที่มีความหลากหลายว่า

“ชาวบ้านมีคุณธรรม และจริยธรรมภาคปฏิบัติที่เขาตกลงกันเอง

ในหมู่บ้านมีผู้นำ มีหลักแห่งความสามัคคีที่ทุกคนตกลงกันเอง ทนกันเอง ไม่ให้เป็นอุปสรรค

ชาวบ้านจะรู้จักฟื้นฟูขนบธรรมเนียมประเพณี ด้วยความรู้จักคุณค่า เพื่อนำมาแก้ปัญหาได้ถูกจุด ถูกกาตเทศะ ในสภาพความเปลี่ยนแปลงที่เขาเข้าใจความต้องการของเขาเอง เข้าใจภาวะการณ์แวดล้อม

ชาวบ้านที่มีปัญญามีความรู้ระดับอ่านออกเขียนได้ แต่จะเข้าใจผลกระทบของระบบเศรษฐกิจสังคมสมัยใหม่ในส่วนที่กระทบถึงตัวเขาในระดับหนึ่ง จนสามารถดิ้นรนแตก สามารถหาทางเลือกซึ่งจะส่งผลให้เกิดความภาคภูมิใจในรากเหง้า และศักดิ์ศรีของตนเอง”¹⁶

จากการวิจัยภูมิปัญญาชาวบ้านในภูมิภาคของประเทศ ตามโครงการกิตติเมธีของมหาวิทยาลัยสุโขทัย ธรรมมาธิราช อาจารย์ได้ข้อสรุปซึ่งสามารถประมวลเป็น “กรอบความคิดเบื้องต้น” เกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้าน ได้ในประเด็นหลักดังนี้

1. ภูมิปัญญาของชาวบ้านเกิดขึ้นจากการเรียนรู้ และปรับตัวให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ในสภาพแวดล้อมในแต่ละภูมิภาค
2. ภูมิปัญญาที่รับเข้ามาจากภายนอกจะได้รับการ “ทดสอบ เลือกเฟ้น และดัดแปลง” ให้สามารถแก้ปัญหา และตอบสนองต่อความต้องการในชุมชนนั้น ๆ และยังเป็นพื้นฐานที่จะรองรับภูมิปัญญาใหม่ ๆ ที่จะเข้ามาต่อไป
3. ในสังคมไทย การปรับตัวของสังคมยังอาศัยรากฐานของภูมิปัญญาสั่งสมดั้งเดิม ทั้งโดย “จิตสำนึก และไตสำนึก” ไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงแบบ “ชุดรากถอนโคน”
4. ภูมิปัญญาของคนไทยมีความหลากหลายตามสภาพแวดล้อมธรรมชาติ และลักษณะสังคมที่แตกต่างกัน
5. ภูมิปัญญาในระดับพื้นฐาน “เกิดจากการสะสมความรู้ และประสบการณ์อันยาวนาน” โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ที่มีอยู่อย่างเป็นธรรมชาติในสังคม¹⁷

ดร.เอกวิทย์ จึงถือว่า ภูมิปัญญาและศักยภาพของชุมชน เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของวัฒนธรรมไทย และมีความห่วงใย ที่อิทธิพลตะวันตกได้ครอบงำวิถีชีวิตและแนวคิดของคนไทย จนละเลยภูมิปัญญาดั้งเดิม หันมานิยมกระแสเมืองหลวง ซึ่งล้วนแล้วแต่จะทำให้เกิดความต้องการที่ยากจะสนองได้

ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง จึงได้พยายามผลักดันให้เกิดความตระหนักในคุณค่าของปรีชาญาณที่ชุมชนไทยได้สั่งสมมา ซึ่งอาจารย์มั่นใจว่าจะนำไปสู่การแก้ปัญหาวิกฤติของสังคมในอนาคตได้

หากจะประมวลสภาพของสังคมไทยจากข้อวิเคราะห์ของ ดร.เอกวิทย์ ในยุคสมัยต่าง ๆ คงพอสรุปได้ว่า ประกอบด้วยองค์ประกอบหลักที่ได้แก่ “สถาบันที่เป็นองค์คุณแห่งชาติ การมีโครงสร้างสังคมแบบเครือญาติ การมีภาษาประจำชาติ การมีลักษณะนิสัยประจำชาติ” บางประการร่วมกัน และความหลากหลายมั่งคั่งของวัฒนธรรมท้องถิ่นที่วางอยู่บนพื้นฐานของ “ภูมิปัญญา และศักยภาพของชุมชน”

การเปลี่ยนแปลงและวิกฤตการณ์ของวัฒนธรรมไทย¹⁸

ดร.เอกวิทย์ ได้วิเคราะห์ว่า สังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรมมาโดยตลอด แม้จะได้รับอิทธิพลจากภายนอกที่แทรกซึมเข้ามาเป็นระยะ ๆ จากจีนและอินเดีย แต่ก็สามารถปรับรับมาบนพื้นฐานความเป็นไทย โดยมีพระพุทธศาสนาเป็น “แกนกลาง แห่งเนื้อตัวทั้งหมดของความเป็นไทย”

เมื่อเกิดคลื่นลูกที่สองขึ้นในอีกโลกตะวันตก และเกิดการเปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรมสู่สังคมอุตสาหกรรม ไทยตกอยู่ในอันตรายของลัทธิจักรวรรดินิยม ที่มุ่งล่าอาณานิคมเพื่อเป็นแหล่งทรัพยากรป้อนวัตถุดิบสู่การผลิต แต่ไทยสามารถปรับตัวรับสถานการณ์ และเอาตัวรอดรักษาเอกราชไว้ได้เช่นเดียวกับการเผชิญวิกฤตการณ์ในสงครามโลกครั้งที่สอง ไทยสามารถปรับตัวจาก “สภาพพันธมิตรของญี่ปุ่นผู้แพ้สงครามมาเป็นโมฆียกรรม” ได้ และเมื่อโลกตะวันตกเคลื่อนสู่สังคมข่าวสารข้อมูล และประเทศต้องเผชิญภัยจากการคุกคามของลัทธิคอมมิวนิสต์ก็สามารถแก้วิกฤตการณ์ได้เช่นกัน

แม้จะสามารถเผชิญและแก้ไขเหตุการณ์เฉพาะหน้าได้เป็นอย่างดี แต่อาจารย์ได้ให้ข้อสังเกตว่า การถ่ายทอดวัฒนธรรมแก่ชนรุ่นหลังเกิดความสับสนอยู่ไม่น้อย **“ทั้งผู้ถ่ายทอด ผู้รับ เครื่องมือและวิธีการถ่ายทอด”**

ยิ่งเมื่ออิทธิพลจากตะวันตกทวีความรุนแรงขึ้นจน **“ครอบงำวิถีชีวิตและบรรทัดฐานภูมิปัญญาเดิมของไทย”** จึงก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ทางวัฒนธรรมที่ ดร.เอกวิทย์ วิเคราะห์ไว้ 6 ประเด็นหลัก คือ

1. การสูญเสียความเข้าใจและความภูมิใจในวัฒนธรรมท้องถิ่นของคนไทยในชนบท ดร.เอกวิทย์ มีความเห็นว่า เพื่อรักษาความเป็นเอกราช ไทยได้ปฏิรูปการปกครองตามแบบตะวันตก มีการรวมศูนย์ในส่วนกลาง และทำให้เกิด **“วัฒนธรรมกรุงเทพ หรือ วัฒนธรรมส่วนกลางที่รับวัฒนธรรมสากล”** มาเป็นหลัก และได้แพร่ขยายไปทั่วประเทศ โดยมีกลไกของระบบราชการและการศึกษาเป็นเครื่องมือผลักดัน ส่งผลให้คนชนบท **“หมดความภูมิใจในถิ่นกำเนิด และรกรากทางวัฒนธรรม”** เกิดช่องว่างระหว่างคนในครอบครัว ในชุมชน ระหว่างรัฐและประชาชน ทั้งยังทำให้เกิดชนรุ่นใหม่ที่ **“ใจไร้แก่น”** เพราะขาดความเข้าใจในพื้นฐานเดิมของตน และยังไม่สามารถก้าวไปสู่วัฒนธรรมสากลได้อย่างแท้จริง

2. ความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมทั้งทางกายภาพ และทางสังคม จากสภาพสังคมดั้งเดิมที่มีคุณภาพระหว่างมนุษย์ และสิ่งแวดล้อม ดร.เอกวิทย์ได้ชี้ให้เห็นว่า ไทยได้รับ **คตินิยม** ทางเศรษฐศาสตร์จากตะวันตก จึงมองเห็นทรัพยากรเป็นสิ่งที่มนุษย์พึงจัดการเพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ และได้ก่อให้เกิดการพร่ามัวอย่างไม่รู้ค่าเป็นเวลาต่อเนื่องยาวนาน และทวีความรุนแรงขึ้นเมื่อมีนโยบายส่งเสริมการส่งออก เป็นสัญญาณให้เห็นว่า **“วัฒนธรรมพุทธเกษตร ได้เสื่อมถอยและหลีกทางให้กับอำนาจเงินตรา”** สภาพการณ์เช่นนี้ทำให้วิถีชีวิตของคนโดยรวมเปลี่ยนแปลงไป ความอยู่เย็นเป็นสุขสูญหายไป มีความเหลื่อมล้ำมากยิ่งขึ้น เกิดการเอาเปรียบ เกิดภาวะหนี้สินและความยากไร้ จนถึงขั้นขายลูกเพื่อไปค้าประเวณี

3. ความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของระบบเศรษฐกิจ และสังคม จนปรากฏสังคมหลายรูปแบบในสังคมไทย ในช่วงที่นักวิชาการไทยพากันตื่นตัวกับข้อคิดของ Alvin Toffler ในเรื่อง **คลื่นลูกที่สาม** ดร.เอกวิทย์ จะเป็นนักวิชาการคนแรก ๆ ที่ชี้ให้เห็นว่า สังคมไทยโดยรวมไม่ได้ผ่านคลื่นทั้งสามลูกในอัตราเดียวกัน แต่ในสังคมไทยนั้น เราจะได้พบผู้คนที่ยังอาศัยอยู่ในสังคมต่างลักษณะโดยสิ้นเชิง มีทั้งสังคมเกษตรกรรมเพื่อการดำรงชีพ สังคมเกษตรกรรมเพื่อธุรกิจ สังคมอุตสาหกรรม และสังคมข่าวสารข้อมูล บางคนในช่วงชีวิตเดียวจะผ่านทั้ง 3 - 4 สังคม

สภาพการณ์เช่นนี้ย่อมทำให้เกิดความสับสน เกิดการเอารัดเอาเปรียบระหว่างกลุ่มคนทั้งภายในประเทศ และระหว่างประเทศ โดยเฉพาะชาวไร่ชาวนา และผู้ใช้แรงงานมักจะตกเป็นเบี้ยล่าง อาจารย์จึงมีความหวังเมื่อพบว่า มีกลุ่มชาวบ้านที่เริ่มตระหนักในอันตรายของเส้นทางสายนี้ และได้หวนกลับมาสู่ภูมิปัญญาพื้นบ้าน เช่นเดียวกับชาวนานักปราชญ์ชาวญี่ปุ่น มาซาโนบู ฟูกุโอกะ ที่ใช้วิถีการธรรมชาติในการทำเกษตรกรรม และได้ให้แรงบันดาลใจแก่ ดร.เอกวิทย์ ในการผลักดันทางเลือกใหม่ ซึ่งอาจารย์เชื่อว่าเป็นทางเลือกสู่ความรอดสายเดียวที่เหลืออยู่ และอาจเป็นการนำไปสู่ **“รุ่งอรุณของคลื่นยุคที่สี่ นั่นคือ ยุคที่ศักยภาพทางเศรษฐกิจ สามารถดำรงระบบนิเวศวิทยาไว้ให้อยู่ได้”**

4. วิกฤตการณ์ในระบบราชการ ดร.เอกวิทย์ มีความหวังใยที่ระบบราชการซึ่งเคยเป็นหลักของบ้านเมืองด้อยประสิทธิภาพลงทุกที คนคิมิมีมือออกจากระบบไปสู่ภาคเอกชน คนรุ่นใหม่ไม่นิยมเข้ารับราชการ ในขณะที่คนที่เหลืออยู่แก่แก่แข็งขีงดี อาศัยนักการเมือง หรือตกเป็นเครื่องมือของนักการเมืองในการฉ้อฉลหาประโยชน์ใส่ตน

5. **คุณธรรมจริยธรรมบนฐานของพุทธเกษตรเริ่มต้นคลอน** ความเรียบง่าย สันโดษการดำเนินชีวิตบนเส้นทางสายกลาง ซึ่งเป็นลักษณะของคนไทยเริ่มหมดไป ด้วยอิทธิพลของกระแสทุนนิยมที่เน้นอำนาจของเงินและการบริโภค ในขณะเดียวกันอาจารย์มีความหนักใจที่สถาบันทางศาสนาก็อ่อนแอลง แม้จะมีพระสงฆ์ผู้ทรงศีล ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างอยู่ไม่น้อย แต่มีพระสงฆ์ที่หย่อนในเรื่องธรรมวินัยและวัตรปฏิบัติ จนคนเสื่อมศรัทธา เน้นการประกอบพิธีกรรมมากกว่าการเผยแผ่พุทธธรรม จึงไม่สามารถเป็นที่พึ่งทางใจให้กับประชาชน

6. **วิกฤตการณ์ทางการศึกษา** ดร.เอกวิทย์มีความเห็นว่า การศึกษาไม่ได้ทำหน้าที่สืบทอดวัฒนธรรมด้วยการส่งเสริมให้คนเรียนรู้เกี่ยวกับความรู้ ความคิด ประสบการณ์ที่ได้สร้างขึ้นมาในสังคมจนเกิดความเข้าใจสามารถสืบทอด ปรับประยุกต์ได้ตามความเหมาะสม แต่การศึกษาเท่าที่จัดอยู่ กลับกลายเป็นเครื่องมือผลักดันคนจากสังคมที่เขาอาศัยอยู่ ให้ไปสู่ทิศทางใหม่ที่ไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตเดิม ไม่ให้คุณค่าแก่ภูมิปัญญาท้องถิ่น ไม่ได้พยายามที่จะหล่อหลอมคนให้เป็นคนในวัฒนธรรมของเขาเอง เน้นการเรียนรู้เพื่อศึกษาต่อเพื่อปริญญาบัตร เน้นการศึกษาเฉพาะเรื่องเฉพาะอย่าง จึงไม่สามารถพัฒนาคนทางด้านค่านิยม จิตวิญญาณ คุณธรรม จริยธรรม หรือมีความเป็นบัณฑิตรอบรู้ จนทำให้แม้ผู้มีการศึกษายังไม่สามารถแสวงหาทางเลือกสำหรับตนเองและสังคมได้

ดร.เอกวิทย์ ได้วิเคราะห์วิกฤตการณ์ของวัฒนธรรมไทยไว้หลายกรณี แต่ส่วนใหญ่จะมีสาระสำคัญสอดคล้องกันที่ความห่วงใยในสภาพความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม สภาพทางสังคม ค่านิยมคุณธรรมจริยธรรม ระบบราชการ ระบบการศึกษา ซึ่งทำให้ประชาชนถูกเอารัดเอาเปรียบ มีความทุกข์ยากไร้ที่พึ่งและขาดทางเลือกในชีวิต

ทางเลือกที่จะนำไปสู่ความอยู่รอด

ตลอดระยะเวลากว่า 10 ปี ที่ ดร.เอกวิทย์ ให้ความสนใจต่อปัญหาวิกฤตการณ์ในสังคม และได้นำเสนอทางออกสำหรับสังคมไทยในอนาคตที่วางบนพื้นฐานของพลัง และศักยภาพในสังคมไทย ซึ่งอาจารย์จะเน้นใน 5 ประเด็นหลัก²⁰ คือ

วัฒนธรรมเครือญาติ ที่เป็นสายใยผูกพันคนให้มีความใจเกื้อกูลกัน แม้บรรยากาศดังกล่าวจะสูญหายไปจากสังคมเมือง แต่อาจารย์เอกวิทย์ยังเชื่อว่า ระบบดังกล่าวยังคงมีอยู่ในชนบท ดังตัวอย่างของชุมชนในภาคเหนือที่จัดการเรื่องเหมืองฝาย ที่อาจารย์มีความประทับใจและมักจะยกเป็นตัวอย่างอยู่เสมอ อาจารย์จึงมีความเชื่อมั่นว่า หากรัฐจะส่งเสริมให้ชุมชนได้รวมตัวกัน ได้ดูแลจัดการกับปัญหาของตนเอง จะสามารถฟื้นฟูสายใยในชุมชน ให้เป็นพลังที่จะเป็นพื้นฐานของประชาธิปไตยในระดับหมู่บ้านได้เป็นอย่างดี การสร้างเครือข่ายที่จะพึ่งพากันนี้ไม่ได้จำกัดเฉพาะในชุมชนเท่านั้น อาจารย์มีความเชื่อว่า เมื่อผู้รู้ได้พึ่งพากันจะเกิดการรวมพลังของปัญญาชน ที่จะช่วยให้สังคมได้รอดพ้นวิกฤตการณ์ต่าง ๆ จึงไม่น่าแปลกใจที่อาจารย์จะเป็นแกนกระตุ้นให้เกิดเวที เกิดการ **“ปะทะ สังสรรค์”** ระหว่างแนวคิดต่าง ๆ เช่น การประชุมทางวิชาการ การจัดตั้งชมรมหมู่บ้านแพรก เพื่อเป็นกลไกที่จะสร้างมติมหาชนโน้มน้าววิถีของการพัฒนา

ระบบนิเวศน์ที่ฟื้นฟูได้ แม้ระบบนิเวศน์จะถูกพร่ามลายทำลายไปมากแล้ว แต่อาจารย์เอกวิทย์ ยังเชื่อมั่นในกฎธรรมชาติว่าสามารถฟื้นฟูให้คืนดีได้ ถ้าเราจะหยุดการทำลาย หันมาถนอมรักษา และปรับเปลี่ยนแนวทางการพัฒนาประเทศให้หันกลับมาสู่ **“การอยู่พอดี กินพอดี”** อาจารย์ได้เสนอว่า ในการแก้ไขปัญหาล้างแวล้อม เราจะต้องมีความเข้าใจอย่างถ่องแท้ถึงปัจจัยที่เชื่อมโยงต่อกันเป็นระบบนิเวศ จะต้องสร้างมติมหาชนที่จะผลักดันให้เกิดความตระหนักในปัญหาสิ่งแวดล้อมว่ามีความสำคัญสูงสุด รัฐและประชาชนจะต้องมีบทบาทที่เกื้อกูลกันในการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม รัฐต้องไม่มองว่าสิ่งแวดล้อมเป็นทรัพยากรของรัฐที่จะนำมาใช้

ประโยชน์เพื่อเศรษฐกิจ แต่จะต้องปรับบทบาท และแนวคิดให้มุ่งไปสู่การบำรุงรักษา เพื่อให้มนุษย์ได้พึ่งพา ยังชีพ ทั้งยังต้องยอมรับว่า ประชาชนที่อยู่กับป่า พึ่งพาป่า จะรู้จักป่าดี และสามารถกำหนดเงื่อนไขให้อยู่กับป่า และช่วยดูแลป่าโดยไม่ตกเป็นเครื่องมือของคนที่ฉกฉวยประโยชน์จากป่า ที่สำคัญยิ่ง การฟื้นฟูระบบนิเวศน์จะเกิดขึ้นได้ ต้องมีการเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตของประชาชน ให้หยุดพรวนลาภธรรมชาติเพื่อบำรุงบำเรอตนไปสู่ชีวิตที่เรียบง่าย ประหยัด ใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า

ภูมิปัญญาชาวบ้าน ดร.เอกวิทย์ เชื้อมั่นว่าประชาชนเป็นเจ้าของชีวิต และเป็นเจ้าของวัฒนธรรม ได้เรียนรู้จากความสำเร็จและความล้มเหลว ด้วยความทุกข์ยากที่สั่งสมมาหลายชั่วคนชาวบ้านจึงเกิดปัญหาที่จะแก้ปัญหา และพัฒนา จากตัวอย่างเหล่านี้ ดร.เอกวิทย์ มีความมั่นใจในศักยภาพ ภูมิปัญญา และความมุ่งมั่นของชาวบ้านที่จะแก้ปัญหา พัฒนาความเป็นอยู่ ตลอดจนบำรุงรักษาสิ่งแวดล้อม

อาจารย์จึงย้ำเน้นว่า รัฐควรที่จะปล่อยให้ชาวบ้านคิดเองทำเองในบริบทของเขา ไม่ครอบงำหรือแทรกแซง ข้าราชการ นักวิชาการควรเข้าถึงภูมิปัญญาของชาวบ้าน เปลี่ยนบทบาทจากผู้สั่งการเป็นผู้ส่งเสริมระดับประคอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การส่งเสริมในเรื่อง “ท้องถิ่นศึกษาหรือการแสวงหาความรู้ ความเข้าใจ เกี่ยวกับวัฒนธรรมท้องถิ่น อันได้แก่ วิถีชีวิต ภูมิปัญญา ปรัชญาเฉพาะเรื่อง ภาษา-วรรณกรรม ศิลป-ประดิษฐ์กรรม จารีตประเพณี ความเชื่อ-พิธีกรรม ชีวทัศน์-โลกทัศน์ การทำมาหากิน ตลอดจนวัตถุธรรมทั้งหลายทั้งปวงล้วนเป็นผลงาน ความคิด และความสามารถในการปรับตัวระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ” ²¹

ดร.เอกวิทย์มีความเชื่อมั่นว่า การศึกษาถึงภูมิปัญญาของชาวบ้าน และยอมรับในศักยภาพของชุมชน จะทำให้คนไทยได้รู้จักรากเหง้าของตนเอง เกิดความภาคภูมิใจในมรดกทางปัญญา สามารถปรับปรุง และสร้างสรรค์ใหม่ให้เหมาะสมกับสภาพที่เปลี่ยนไป ทั้งยังเป็นการสร้าง “เครือข่าย” ในการเรียนรู้ที่จะส่งเสริมให้เกิดภูมิปัญญาใหม่ ๆ ในอนาคต และจะสามารถมองเห็นทางเลือกที่หลากหลายในการพัฒนา ที่เกิดจากพื้นฐาน และปรัชญาของคนไทยอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ดี จำเป็นต้องทำความเข้าใจว่า แม้ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง จะเน้นถึงความสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้าน แต่อาจารย์ไม่ได้ละเลยภูมิปัญญาสากลและภูมิปัญญาไทย และย้ำว่าควรมีการศึกษาทำความเข้าใจกับภูมิปัญญาทั้งสามประเภท เพื่อเลือกสรรมาประยุกต์เข้ากับพื้นฐานเดิมให้เกิดประโยชน์ตามหลัก “ผลิตใหม่ทางวัฒนธรรม”

วัฒนธรรมชาวพุทธ และปัญญาทางพุทธศาสนา ดร.เอกวิทย์ได้ชี้ให้เห็นว่า การที่คนไทยได้รับพุทธศาสนามาเป็นแกนหลักของชีวิต ได้ก่อให้เกิดคุณประโยชน์นานัปการ พุทธศาสนาได้เป็น “วิถีทางปัญญาที่ให้สังฆธรรมทำให้มนุษย์บรรลุอิสรภาพที่สมบูรณ์” และได้วาง ‘กรอบทางจริยธรรมและวัตรปฏิบัติให้ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง’ ละเว้นการประพฤติชั่ว ทำความดี และทำใจให้ผ่องใส นอกจากนี้วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ที่มีความเรียบง่ายใฝ่สันโดษ ยังเป็นการแสดงให้เห็นเป็นแบบอย่าง และช่วยเตือนสติได้ว่า จะสามารถใช้ชีวิตตามอุดมการณ์ของศาสนาให้เกิดความสงบสุขได้จริงอาจารย์ให้ความสำคัญเป็นพิเศษแนวคิดต่อ เศรษฐศาสตร์ชาวพุทธ และ จริยธรรมชาวพุทธ ว่ามีคุณค่าต่อการแก้ปัญหาในอนาคต และสนับสนุนแนวคิดของ ดร.ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ ที่ชี้ให้เห็นว่าเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธต่างจากเศรษฐศาสตร์ปัจจุบัน ที่สอนให้ไม่ยึดมั่นในวัตถุ และให้เจือจางไปสู่ผู้ยากไร้ โดยมีหลักการที่สำคัญ 5 ข้อ คือ

ความสุขไม่ได้ขึ้นอยู่กับวัตถุ แต่ขึ้นอยู่กับช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์

การบริโภคต้องดูแลให้อยู่ในเส้นทางสายกลางคือความพอดี

หากควบคุมได้ จะมีทรัพยากรที่พอเพียงที่จะกระจายไปอย่างทั่วถึง ทำให้ไม่เกิดการแข่งขัน สังคมมีความสงบสุข

เมื่อการบริโภคเรียบง่าย การผลิตไม่ต้องอาศัยเทคโนโลยีระดับสูง แต่อาจผลิตในระดับท้องถิ่นด้วยฝีมือคนท้องถิ่น

ในสภาพการณ์เช่นนี้ ไม่ต้องมีธุรกิจที่ใหญ่โต ซับซ้อน ที่จะแข่งขันกัน แต่จะอาศัยผู้ผลิตรายย่อย ชาวไร่ และส่งเสริมการใช้ทรัพยากรท้องถิ่น

เศรษฐศาสตร์ชาวพุทธจึงวางอยู่บนหลักการของความเสมอภาค ทุกคนจะได้รับปัจจัยในการดำรงชีวิตอย่างเพียงพอ ไม่มีการสะสม แต่ส่วนเกินถือเป็นของสังคม มีความรับผิดชอบที่จะสงวนรักษาทรัพยากรไว้สำหรับชนรุ่นหลัง โดยสรุปจึงเป็น **“การสร้างเงื่อนไขให้ปัจเจกชนทุกคนได้พัฒนาตนเองอย่างอิสระท่ามกลางสังคมที่ตั้งอยู่บนหลักการของเสรีภาพ ความเสมอภาค การพึ่งพาตนเอง และคุณภาพของระบบนิเวศ”**²²

อาจารย์มีความเชื่อมั่นว่า เศรษฐศาสตร์ชาวพุทธเป็นทางเลือกสำหรับคนไทย และเป็นทางเลือกที่ชาวชนบทรับได้ แต่ด้วยเหตุที่เป็นทางเลือกที่สวนกระแสกับระบบทุนนิยม และบริโภคนิยม จึงทำให้เกิดข้อกังขาว่าจะขยายได้กว้างขวางเพียงไร อาจารย์มีความมุ่งมั่นที่จะเห็นแนวคิดที่มาจากพื้นฐานของเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธ และจริยธรรมชาวพุทธขยายกว้างขึ้นในสังคมไทย ทั้งยังมีความหวังว่า ระบบนิเวศน์ที่เสื่อมโทรมถึงจุดวิกฤตจะโน้มนำให้โลกตะวันตกทวนถามองทางออกตามวิถีพุทธศาสนาของสังคมไทย

ความสามารถในการเรียนรู้ และประสานประโยชน์ ในบรรดาลักษณะนิสัยของคนไทย ที่ดร. เอกวิทย์กล่าวไว้อย่างกว้างขวาง อาจารย์ให้ความสำคัญเป็นพิเศษต่อความสามารถของคนไทยในการปรับตัว และให้หยิบยกคำเปรียบเปรย ของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช มาอธิบายว่า ทำให้คนไทยมีคุณสมบัติเสมือนน้ำที่อยู่ในภาชนะใดจะเป็นเช่นนั้น สามารถไหลไปที่ใดก็ได้ มีพลังที่ยิ่งใหญ่ที่จะพัดพาสิ่งที่ขวางหน้า ทั้งยังช่วยเหลือเลี้ยงชีวิต คุณสมบัตินี้ได้ช่วยให้ชาติไทยผ่านวิกฤตการณ์ และอยู่รอดมาหลายยุคหลายสมัย แต่ในอนาคตกาลที่มีความเปลี่ยนแปลงสูง มีความสลับซับซ้อนของข้อมูล อาจารย์เอกวิทย์มีความเห็นว่า ศัตรูของสังคมไทยคือ ตัวเราเอง ประเทศไทยจะอยู่รอดพ้น คนไทยจึงต้องใช้คุณสมบัติที่มีอยู่เรียนรู้ที่จะรู้จักตนเองและรู้จักโลก เอาชนะตนเอง ปรับตนเองให้รู้จักพอ มีชีวิตที่เรียบง่าย รู้จักประสานประโยชน์ และมีชีวิตที่มีศักดิ์ศรี

ด้วยความตระหนักในพลังและศักยภาพที่เกิดจากวัฒนธรรมไทย อาจารย์จึงถือเป็นการกิจที่รัฐและเอกชนจะต้องร่วมมือกันส่งเสริมดูแลวัฒนธรรมไทย ให้เกิดการ **“สืบทอด และปรับปรุงให้ทันสมัย”** ด้วยการเริ่มที่ **“การพัฒนาสัมมาทิฐิ”** ให้คนมีความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับการพัฒนาที่วางอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมและพื้นฐานทางวัฒนธรรม **“ปลูกฝังความตระหนักในแก่นสาระของความเป็นไทย”** การศึกษาวิจัยวัฒนธรรมไทยให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ ทั้งวัฒนธรรมท้องถิ่น วัฒนธรรมไทย และวัฒนธรรมสากล รวมทั้งผลกระทบที่เกิดจากภายนอก **“ยกย่องเผยแพร่ส่วนที่ดีงาม”** เพื่อให้เกิดการสืบทอดและพัฒนาอย่างต่อเนื่อง **“ปรับปรุงส่วนที่ไม่เหมาะสมแก่การสมัย เฝ้าระวังความวิปริตทางวัฒนธรรม”** ที่อาจเกิดขึ้นได้เพื่อแก้ไขให้ทันที่ เน้นการ **“ฟื้นฟูสถาบันทางศาสนา”** ให้แข็งแรงรอบรู้ และเข้าถึงปัญหาของประชาชน **“ให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องแก่สื่อมวลชน”** ในการลดการโฆษณาในเชิงวัตถุนิยม และมุ่งปลูกฝังวิถีชีวิตที่เรียบง่ายและสมดุลกับธรรมชาติ **“การพัฒนาการศึกษาให้มีความสมดุล”** ระหว่างการแสวงหาความรู้สมัยใหม่ และการเข้าถึงรากฐานทางวัฒนธรรมของประชาชนผู้เป็นเจ้าของประเทศ ซึ่งจะต้องปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมที่จะเป็นสติเหนี่ยวรั้ง และสร้างความเข้าใจในความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

สิ่งเหล่านี้จะเกิดขึ้นได้ ดร.เอกวิทย์ เชื่อว่าจะต้องอาศัย **“การรวมตัวของประชาชนในระดับพื้นฐาน”** และ **“พลังจากมติมหาชน”** โดยมีหน่วยราชการช่วยส่งเสริม และประคับประคอง

เชิงอรรถ

1. ศิราพร ณ ถลาง,ดร. “จากพื้นบ้านพื้นเมืองสู่โลกาวัตต ความเปลี่ยนแปลงของชีวิตสังคมไทย จากประวัติศาสตร์บอกเล่าของ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง” ใน **วารสารวิจัยคุณภาพ ปีที่ 8** ฉบับที่ 1 - 2 ม.ค. - มิ.ย. 2537 หน้า 4 - 8
2. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. “ข้อมูลกระแสดวงคิดและประเด็นปัญหาใหม่ ๆ บางเรื่อง นำเสนอต่อชมรม หน่วยงานเพื่อประกอบการพิจารณา” มุลนิธิภูมิปัญญา 3 - 4 เมษายน 2535 หน้า 4
3. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. **วิเคราะห์เอกลักษณ์ไทยในกระแสความเปลี่ยนแปลง** สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 2534
4. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. “ท้องถิ่นศึกษา : ความสำคัญและแนวคิดในการศึกษา” 28 กรกฎาคม 2536 หน้า 2
5. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. “ภูมิปัญญาและศักยภาพชุมชน” ใน **เพื่อความเข้าใจวัฒนธรรม** สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 2534 หน้า 5
6. “ท้องถิ่นศึกษา” หน้า 2
7. **วิเคราะห์เอกลักษณ์ไทย** หน้า 19 - 36
8. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. “ยุทธศาสตร์เร่งรัดในการพัฒนาคุณภาพงานศิลปวัฒนธรรมของสถาบันอุดมศึกษา” ใน **เพื่อความเข้าใจวัฒนธรรม** สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 2534 หน้า 49 - 51
9. **วิเคราะห์เอกลักษณ์ไทย** หน้า 39 - 50
10. **วิเคราะห์เอกลักษณ์ไทย** หน้า 53 - 86
11. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. “วิกฤตการณ์ทางวัฒนธรรมของสังคมไทย” ใน **เพื่อความเข้าใจวัฒนธรรม**
12. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. “สังคมในเครือข่ายเครือญาติวัฒนธรรมบนรากเหง้าธรรมชาติของคนไทย” ใน **ภูมิปัญญา และภูมิธรรม : คนดีศรีสังคมแห่งชนชาติไทย** สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ 2537 หน้า 62
13. “วัฒนธรรมกับการศึกษา : ปัญหาที่รอการยกเครื่อง” อ่างแล้ว หน้า 12
14. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. คำบรรยายเรื่อง “ภูมิปัญญาและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย” ในการสัมมนาโครงการกิตติเมธี สาขาวิชาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช วันที่ 9 พฤษภาคม 2539
15. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. “วิกฤตการณ์ทางวัฒนธรรมของสังคมไทย” ใน **เพื่อความเข้าใจทางวัฒนธรรม** หน้า 97
16. “มองอนาคต” หน้า 108
17. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. และคณะ **ภูมิปัญญา และกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย** โครงการกิตติเมธี มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช เมษายน 2539 หน้า 416 - 417
18. วิกฤตการณ์ทางวัฒนธรรม หน้า 90 - 100
19. เอกวิทย์ ณ ถลาง, ดร. “วัฒนธรรมกับการสร้างเสริมสังคมไทย” ใน **เพื่อความเข้าใจวัฒนธรรม** หน้า 126
20. วัฒนธรรมกับการศึกษา หน้า 11 - 16
21. “ท้องถิ่นศึกษา” หน้า 3
22. “มองอนาคต” อ่างแล้ว หน้า 98 - 101
23. ประมวลจาก “วัฒนธรรมกับการศึกษา” และ “วิกฤตการณ์ทางวัฒนธรรมของสังคมไทย” หน้า 102 - 105

การศึกษาเพื่อความเป็นไท

ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง ได้เริ่มงาน และใช้ชีวิตราชการทั้งหมดในแวดวงการศึกษา แนวคิดและผลงานทางการศึกษาของท่านจึงมีวิวัฒนาการที่ต่อเนื่องยาวนาน ผสมผสานทั้งอุดมการณ์ หลักการ และประสบการณ์จากการปฏิบัติจริง การประมวลแนวคิดทางการศึกษาของท่าน จึงช่วยให้เราได้เห็นภาพของคนไทยที่พึงประสงค์ และแนวทางพัฒนาไปสู่เป้าหมายดังกล่าว

ดร.เอกวิทย์ ไม่ได้มองการศึกษา ในวงแคบ ๆ ของการเรียนการสอนในโรงเรียนเท่านั้น แต่จะคำนึงถึงการศึกษาในฐานะกลไกใน *การพัฒนามนุษย์* ทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และจิตวิญญาณ ทั้งยังมองลึกซึ้งไปถึง *การพัฒนามนุษยชาติ* ที่มีการสั่งสมประสบการณ์การเรียนรู้อย่างต่อเนื่องข้ามช่วงอายุ และยุคสมัยอีกด้วย *การศึกษา* ในความหมายของ ดร.เอกวิทย์ จึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ครอบคลุมการอบรมบ่มนิสัยในครอบครัว ในโรงเรียน ในสังคม ผ่านสื่อและระบบสารสนเทศที่นับวันจะทวีอิทธิพลจนกลายเป็น *"โลกใบที่สอง"* ของมนุษย์¹

ดร.เกษม ศิริสัมพันธ์ อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ยอมรับว่า "ท่านอาจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง เป็นนักการศึกษาคนหนึ่งซึ่งมีกันอยู่ไม่กี่คน ที่สามารถมองการศึกษาเป็นกระบวนการ"² อาจารย์เป็นนักการศึกษาที่มองการศึกษาในบริบทของสังคมและสิ่งแวดล้อม มุ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษาและการพัฒนาต่าง ๆ ผลักดันให้มีการศึกษาประวัติศาสตร์การศึกษาไทย การวิจัยสภาพปัจจุบัน และการมองสู่อนาคตเพื่อเชื่อมโยงการพัฒนาการศึกษาจากอดีตสู่ปัจจุบัน และอนาคต

นอกจากนี้ เรายังจะได้พบว่าไม่ว่าข้อคิดทางวิชาการของอาจารย์เอกวิทย์จะมีความลุ่มลึกเพียงใด แต่จะวางอยู่บนพื้นฐานของความเข้าใจ ความอาทรห่วงใย และความมั่นใจในศักยภาพของเด็ก ของผู้เรียน ของชุมชน ข้อคิดของ ดร.เอกวิทย์ จึงแฝงไว้ซึ่งจิตสำนึก และจิตวิญญาณของความเป็นครูอย่างแท้จริง

เมื่อถึงคราวนำแนวคิดสู่การปฏิบัติ ดร.เอกวิทย์ จะมีความเจนจัด และรอบรู้ในศาสตร์ และศิลป์ของการศึกษายิ่งนัก ผลงานของท่านเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งผู้บริหารระดับสูงในกระทรวงศึกษาธิการ ได้มีส่วนพลิกโฉมหน้าหลักสูตรการศึกษา และริเริ่มแนวทางใหม่ ๆ ให้เกิดขึ้นในวงการศึกษาไทย หลายเรื่องแม้จะไม่ปรากฏผลหรือเป็นที่ยอมรับในช่วงที่ท่านดำรงตำแหน่งทางการ แต่ได้ฝังลึกเป็นแนวคิดและอุดมการณ์ ที่ได้รับการสานต่อทีละเล็กละน้อย จนส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระยะต่อมา

เมื่อเกษียณจากวงการราชการไปแล้ว ข้อคิดของอาจารย์ในฐานะประธานมูลนิธิภูมิปัญญา แม้จะกว้างขวางครอบคลุมในเรื่องของวัฒนธรรม ภูมิปัญญา สิ่งแวดล้อมมากขึ้น แต่ไม่ได้ละเลยมิติของการศึกษา และการพัฒนามนุษย์ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน เมื่อใดที่ได้รับการขอร้องให้สัมภาษณ์ในเรื่องการศึกษา อาจารย์จะวิจารณ์ได้อย่างเจาะลึก และตรงประเด็น จนอาจารย์เองก็รู้สึกเกรงใจ *"รุ่นน้อง ๆ ที่ทำงานกันอยู่ว่าจะหมดกำลังใจ"*³

ในแวดวงการศึกษา จึงยากที่จะหาผู้ใดที่มีความรอบรู้ ลุ่มลึกในวิวัฒนาการการศึกษาไทยในรอบครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา และมีมุมมองที่จะเตือนสติเรา เพื่อเตรียมการสู่ศตวรรษที่สองของการศึกษาไทย เช่น ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง

ในผลงานเกือบจะล่าสุดของอาจารย์ที่มีการเผยแพร่ต้นร่างแรกในเดือนพฤศจิกายน 2538 ในหัวข้อ *วัฒนธรรมกับการศึกษา : ปัญหาที่รอคอยการยกเครื่อง* อาจารย์ได้เชื่อมโยงข้อวิเคราะห์ และประสบการณ์ที่ได้สั่งสมมาตลอดเวลาหลายทศวรรษ และเรียกร้องให้จัดการศึกษา *"เพื่อความเป็นไท"*⁴ แม้จะดูเป็นชื่อใหม่

แต่หากเราได้ศึกษามูลฐาน และข้อคิดของอาจารย์อย่างต่อเนื่องแล้ว จะตระหนักดีว่า ความเป็นไทยบนพื้นฐานของความ เป็นไทย คือ เป้าหมายที่อาจารย์มุ่งมั่นที่จะผลักดันตลอดมา

แนวความคิดทางการศึกษาของ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง ที่ได้ประมวลในบทนี้ จึงเป็นแนวทางที่จะช่วยส่องวิถีสู่อนาคตของการศึกษาไทยที่ดูจะสับสนและไร้ทิศทาง ทั้งยังจะช่วยเตือนสติผู้บริหาร ครูอาจารย์ ผู้ปกครอง และพวกเราทุกคนได้เป็นอย่างดี

แสวงหาปรัชญาการศึกษาไทย

ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง เป็นนักการศึกษาคนหนึ่งที่แสดงความห่วงใยอย่างเปิดเผยว่าการศึกษาไทยถูกครอบงำจากอิทธิพล และแนวคิดตะวันตก มิใช่อาจารย์จะปฏิเสธการเรียนรู้จากทฤษฎี และประสบการณ์จากภายนอก ในทางตรงข้าม ข้อเขียนของอาจารย์จะสะท้อนการศึกษาแนวคิดของไทยและต่างประเทศ ทั้งจากอดีตและปัจจุบันอย่างลึกซึ้ง แต่อาจารย์มีความห่วงใยที่การศึกษาไทย “ขาดทั้งแนวทาง ปรัชญาและอุดมการณ์ที่เกิดด้วยสันดานเดิมแท้ของเรา”^๕

ข้อสังเกตนี้ดูจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากการศึกษาวิวัฒนาการการศึกษาของไทยที่ ดร.เอกวิทย์ได้เป็นหลักผลักดันมาโดยตลอด นับตั้งแต่ปีพุทธศักราช 2512 อาจารย์ได้จัดการประชุมทางวิชาการเรื่อง “บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา” และได้ระดมผู้ทรงคุณวุฒิในสาขาต่าง ๆ มาร่วมกันพิจารณาวิวัฒนาการการศึกษาไทย^๖

ข้อสรุปจากการประชุมในครั้งนั้น ได้สะท้อนให้เห็นถึงการขยายบทบาทของการศึกษาจากสมัยสุโขทัยและอยุธยาที่จำกัดอยู่ในราชสำนักและในวัด เพื่อสนองพระราชกิจ และเพื่อสืบพระศาสนาสู่การผลิตคนสำหรับราชการ ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดร.เอกวิทย์ ได้ชี้ให้เห็นว่า วิทยาการจากตะวันตกเริ่มมีบทบาทสำคัญมากยิ่งขึ้น เพราะถือว่าเป็นเครื่องมือที่จะช่วยพัฒนา “ผู้เป็นหัวกะทิ” ให้เป็นกำลังในการธำรงรักษาเอกราชของชาติ และให้ได้รับการยอมรับจากต่างประเทศ

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่ออังกฤษและฝรั่งเศสได้เปลี่ยนนโยบายจากการรุกราน เพื่อล่าอาณานิคมเป็นการสงวนอธิปไตยของไทย และได้ทำสัญญาปกครองเพื่อรักษาสันติภาพ เจ้าพระยาให้เป็น “แกนกันกระแทก” บทบาท และกลุ่มเป้าหมายของการศึกษาจึงได้ขยายกว้างยิ่งขึ้นไปสู่การพัฒนาคน เพื่อให้มีความรู้ มีจริยธรรม สามารถสืบทอดวัฒนธรรม และประกอบอาชีพ โดยมุ่งหวังว่า ผู้ได้รับการศึกษาจะช่วยให้ประเทศพ้นจากความเสียเปรียบจากต่างประเทศ ทั้งทางด้านกฎหมายและเศรษฐกิจ แต่ถึงกระนั้น ดร.เอกวิทย์ ได้วิเคราะห์ว่า ความพยายามในยุคแรกมีความสูญเสียไปอย่างมาก ผู้เรียนส่วนใหญ่ไม่ได้มีความรอบรู้ตามความมุ่งหวัง แต่ยังมุ่งเป็นเสมียน และรับราชการ

ในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง รัฐบาลได้พยายามที่จะปฏิรูปการศึกษา เพื่อสร้างคนที่จะเป็นรากฐานของประชาธิปไตย แต่ไม่สามารถผลักดันให้เกิดผลมากนัก จนเข้าสู่ระยะสงครามโลกครั้งที่สอง เมื่อการศึกษาได้รับความกระทบกระเทือนจากภัยสงคราม และความขาดแคลนปัจจัยในการดำเนินงาน

ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง ได้ชี้ให้เห็นว่า ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง การศึกษาไทยได้รับอิทธิพลจากตะวันตกอย่างรวดเร็ว มีทั้งองค์การต่างประเทศ เช่น องค์การยูเนสโกที่สนใจมาริเริ่มโครงการทดลองในประเทศไทย เช่น การจัดการศึกษาแผนใหม่ที่ฉะเชิงเทรา และอุบลราชธานี และมีผู้ใหญ่ที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศเข้ามาสู่ตำแหน่งผู้บริหาร

ดร.เอกวิทย์ ให้ข้อสังเกตว่า อาจมองได้ว่าระยะนี้เป็นระยะ “take off” แต่เมื่อมองในรายละเอียดลงไปก็ยังมีข้อจำกัดมากมาย เช่น มีการรับวิทยาการ และเทคโนโลยีจากตะวันตกเข้ามาสู่หลักสูตร และการเรียนการสอน แต่ขาดการพัฒนาให้เหมาะสมกับพื้นฐานไทย และสภาพความพร้อมของเด็กไทย โรงเรียนได้มีความพยายามที่จะสืบทอด และเสริมสร้างวัฒนธรรม แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์ที่จะช่วยเลือกเฟ้น และกลั่นกรองวัฒนธรรมที่เป็นอิทธิพลจากตะวันตก ได้มีการนำหลักการ และแนวคิด “ใหม่” จากตะวันตกเข้าสู่ระบบการศึกษาไทย แต่ยังคงขาดการสานต่อกับแนวคิดที่เป็นพื้นฐานเดิม แม้จะมีแผนการศึกษาของชาติ แต่หลายแผนเป็น “แผนภูมิ” มากกว่าแผนการศึกษา ทั้งยังขาดพลังร่วมที่จะผลักดันไปสู่การปฏิบัติ

ในช่วงท้ายของการสัมมนาในปี พ.ศ. 2512 นั้น ดร.เอกวิทย์ ได้สรุปประเด็นหลักจากการวิเคราะห์วิวัฒนาการของการศึกษาไทยว่า **เรามีภูมิธรรมมากกว่าจะเป็นปรัชญาในความหมายทางหลักวิชาสากล และยังไม่ได้นำมาใช้ให้เกิดผลต่อการศึกษาย่างตรง ๆ และเด่นชัด เรามีพุทธปรัชญา.....และเราก็รับลัทธิพราหมณ์ไว้ชั้นเดิม การรับเทคโนโลยีสมัยใหม่ วิทยาการสมัยใหม่ของเรานั้น ยังไม่ได้เอาเข้ามาประสานประโยชน์กับพื้นฐานความคิดที่เป็นของเดิม แล้วตั้งเป็นแนวคิด หรือคตินิยมในการจัดการศึกษาของเราในยุคปัจจุบันให้เป็นการเด่นชัด และเป็นรากแก้วของการศึกษาแต่อย่างใด ท่านผู้ใหญ่ในอดีต.....ท่านคิดการณ์ไกลอย่างนักปฏิบัติ ท่านมองอะไรได้ลึกตามแบบของท่าน.....แต่สิ่งเหล่านั้น ยังไม่ได้ก่อตัวขึ้นเป็นแนวความคิดเป็นระบบระเบียบ หรือมีผู้เข้าใจร่วมกันจำนวนมากพอที่จะให้เกิดพลัง อาจารย์จึงตั้งความหวังว่า “การศึกษาได้สร้างคนยุคใหม่ขึ้นสำเร็จแล้ว มีความพร้อมที่จะสร้างอารมณร่วม สร้างปรัชญาและวิธีการต่าง ๆ ที่ดีงามความคิดข้อนี้ น่าจะเป็นเครื่องก่อให้เกิดกำลังใจที่จะคิดสร้างสรรค์การศึกษาที่มีบุคลิกเป็นของเราเองต่อไป กระมัง” ⁷**

ในระยะเกือบ 30 ปีต่อมา ดร.เอกวิทย์ จึงมุ่งมั่นที่จะวางรากฐานทางความคิดเกี่ยวกับการศึกษาไทย อาจารย์จะเน้นเสมอว่า การศึกษาไม่ใช่ภารกิจที่มุ่งแก้ปัญหาเฉพาะหน้า แต่จะต้องถือว่าการศึกษากลายเป็นกลไกที่จะพัฒนาประชาชน และสังคมไปสู่แนวทางที่พึงประสงค์ การจัดการศึกษาจึงเป็นภารกิจที่ต้องเนื่อง และต้องวางอยู่บนพื้นฐานของ “ความเข้าใจถ่องแท้ถึงความสำเร็จ และความล้มเหลวในอดีต ในปัญหาที่กำลังเผชิญอยู่ในเนื้อแท้ของปัญหา และในแนวทางที่จะก้าวไปข้างหน้าอย่างเหมาะสม” ⁸ จะต้องนำแนวคิดเหล่านี้มาหลอมรวมให้เป็นระบบเป็นระเบียบ เป็นปรัชญาการศึกษาที่เป็นของเราเอง และที่สำคัญจะต้องสร้างพลัง และมติมหาชนที่จะผลักดันสู่การปฏิบัติ

นักการศึกษาจึงต้องมองย้อนหลังไปในอดีต เพื่อศึกษาถึงประสบการณ์ที่สั่งสมมา ศึกษาสภาพในปัจจุบันให้ชัดเจน และมองไปสู่อนาคตพร้อมกับตั้งเป้าหมายว่า จะเห็น “ลูกหลานมีชีวิตอย่างไรใน 10 ปี 20 ปี ข้างหน้า” ⁹

ดร.เอกวิทย์ เป็นนักการศึกษาไทยน้อยคนที่ศึกษาประวัติศาสตร์การศึกษาไทยอย่างลึกซึ้ง และได้พยายามเชื่อมโยงระหว่างข้อวิเคราะห์เกี่ยวกับสภาพพื้นฐาน และปัญหาของการศึกษาไทยในอดีต เพื่อนำไปสู่การพัฒนาในอนาคต

ปัญหาหลักประการหนึ่ง ที่อาจารย์ถือว่าส่งผลกระทบต่อการศึกษาไทยอย่างยิ่ง คือ อิทธิพลจากแนวคิด และวิทยาการตะวันตก โดยเฉพาะจากสหรัฐอเมริกา ที่เข้าสู่ระบบการศึกษาไทยอย่างรวดเร็ว ทั้งผ่านนักการศึกษาไทยที่ไปศึกษาต่างประเทศ และผ่านองค์กรระหว่างประเทศ ที่ส่งผลทำให้การศึกษาไทยในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองมี “กลิ่นนมเนย” เป็นอย่างมาก ในบทความเรื่อง **สามทศวรรษของการพัฒนาการศึกษาไทย** อาจารย์ได้เล่าเหตุการณ์ในช่วง ปี พ.ศ. 2500 - 2508 ไว้ว่า

“ช่วงนั้นความรู้สึกของคนส่วนใหญ่ในวงการศึกษา และประชาชนทั่วไป เป็นช่วงเวลาแห่งความหวัง มีบรรยากาศแจ่มใสมาก เพื่อการพัฒนาอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ผู้นำทางการศึกษา.....มีความฝันอันรุ่งโรจน์ มีอุดมคติ มีบารมี มีคุณธรรม และมีความสามารถ องค์การระหว่างประเทศ และต่างประเทศ.....ก็กระตือรือร้น ที่จะให้ความช่วยเหลือสนับสนุน” ¹⁰

แต่ด้วยความ “แข็งกร้าว” ของผู้นำรัฐบาล และ “ความอ่อน” ของผู้บริหารในกระทรวงศึกษาธิการ โอกาสที่จะเป็น “ก้าวกระโดด” จึงหมดไป อาจารย์ได้วิเคราะห์โครงการใหม่ ๆ ที่ริเริ่มในขณะนั้น เช่น โครงการ ฉะเชิงเทรา โครงการศึกษาผู้ใหญ่ที่อุบลราชธานี โครงการโรงเรียนมัธยมศึกษาแบบผสม รวมทั้งโครงการ ศึกษาภาคบังคับจาก 4 ปี เป็น 7 ปี ว่า ไม่ประสบความสำเร็จมากนัก แม้จะช่วยกระตุ้นให้เกิดแนวคิดใหม่ ๆ ทั้งนี้เพราะ

“ผู้นำทางการศึกษาครั้งนั้น ท่านเป็นนักคิดนักริเริ่ม นักฝันมากกว่านักทำ ผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศก็ไม่รู้จัก ไม่เข้าใจข้อเท็จจริงในบ้านเมืองเรา นักบริหารนักการศึกษารุ่นใหม่สำเร็จจากต่างประเทศกลับมาก็มีไม่น้อย แต่อ่อนด้วยประสบการณ์ อีกทั้งหลายท่านยังไม่ได้ถอดแว่นอเมริกัน ท่านมองอะไรคล้ายฝรั่ง” ฉะนั้น เมื่อ “วิถีชีวิต ศาสนธรรม และอุปนิสัยคนไทยแตกต่างกันมากจากสหรัฐอเมริกา จึงเกิดปัญหาทั้งในทางหลักวิชา และทางปฏิบัติ” ¹²

พื้นฐานการวิเคราะห์นี้ ได้กระตุ้นให้เกิดความพยายามที่จะศึกษาสภาพการจัดการศึกษาของไทยให้มากขึ้น ทั้งในรูปการวิจัย ศึกษา และการประชุมทางวิชาการ อาจารย์เอกวิทย์เองได้ริเริ่มงานวิจัยที่มีคุณค่ายิ่ง ต่อวงการศึกษา เพราะนอกจากจะถือเป็นรูปแบบสำหรับนักการศึกษารุ่นหลังแล้ว ยังได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงนโยบายในการจัดการศึกษา

งานวิจัยดังกล่าว ได้แก่ งานวิจัยเรื่องผลสัมฤทธิ์ของการศึกษาภาคบังคับ ซึ่งเป็นการ “ศึกษา สืบสวน-สอบสวนเชิงประวัติศาสตร์ เพื่อประมวลสาระสำคัญ และวิวัฒนาการอันยาวนานของการศึกษาภาค บังคับในอดีต และประมวลข้อเท็จจริงจากสภาพการณ์ที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน” ข้อมูลที่ได้รับการวิจัยครั้งนั้น ได้ผลักดันให้เกิดความตื่นตัวในเรื่องปัญหาความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา จนเกิดการกำหนดมาตรฐานโรงเรียน ประถมศึกษา และการจัดสรรงบประมาณ เพื่อพัฒนาโรงเรียนประถมศึกษาให้พัฒนาไปสู่มาตรฐานดังกล่าว ¹³

งานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งที่เป็นตัวอย่างของความพยายามที่จะศึกษาสภาพปัจจุบันอย่างเป็นระบบจนส่งผล ถึงนโยบายระดับชาติ คือ งานวิจัยเรื่องสภาพการรู้หนังสือของผู้จบประถมศึกษาปีที่ 4 ที่กองการประถมศึกษา ดำเนินการในปี 2512 ผลจากการวิจัยชี้ให้เห็นว่า นักเรียนประมาณร้อยละ 30 จะคืนสู่สภาพการลืมนักเรียน หากไม่มีการฝึกฝนอย่างต่อเนื่อง ได้เป็นข้อมูลชิ้นสำคัญที่ยืนยันถึงความจำเป็นของการส่งเสริมการอ่าน และ การศึกษานอกโรงเรียน ที่จะช่วยสานต่องานการประถมศึกษา ¹⁴

จากประสบการณ์ที่ ดร.เอกวิทย์ ได้เจาะลึกลงไปทำการวิจัยในระดับโรงเรียน ชั้นเรียน และผู้เรียน อาจารย์ได้ให้ความสำคัญต่อการศึกษาความต้องการของผู้เรียน และการที่จะตอบปัญหาว่า การศึกษาได้ช่วยให้ ผู้เรียนสามารถพัฒนาคุณภาพชีวิต และแก้ปัญหาที่เผชิญอยู่อย่างไร

ผลงานเหล่านี้ เป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นถึงแนวทางการทำงานของอาจารย์ที่เชื่อว่า แนวคิดและ นโยบายการศึกษาจะต้องมาจากพื้นฐานความเข้าใจในอดีตที่เชื่อมโยงสู่สภาพใน ปัจจุบันอย่างต้องแท้

ในการมองสู่อนาคต อาจารย์ได้ริเริ่มการประชุมทางวิชาการขึ้นที่กรมสามัญศึกษาเป็นครั้งแรก ตั้งแต่ปี 2511 และได้จัดต่อเนื่องอีกหลายปี โดยได้เชิญผู้ทรงคุณวุฒิเช่น หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช

ดร.เสนาะ อุนากุล ดร.ระวี ภาวิไล ดร.เจตนา นาควัชระ มานำเสนอแนวโน้มในการพัฒนาด้านต่าง ๆ ที่ “นักการศึกษาควรทราบ” ¹⁵

การประชุมเหล่านี้ ได้กระตุ้นให้เกิดบรรยากาศทางวิชาการในแวดวงการศึกษา มีการ “ปะทะ – สังสรรค์” ทางด้านความคิด จนเกิดความตระหนักในประเด็นปัญหาที่สำคัญหลายประการ เช่น ความสอดคล้องของการศึกษากับชีวิต และสังคม การกระจายอำนาจ การมีส่วนร่วม และการเลือกสรรรับแนวคิดจากตะวันตก และที่สำคัญ ได้สร้างเครือข่ายทางวิชาการระหว่างผู้รู้ในสาขาต่าง ๆ ที่เป็นแกนนำผลักดันให้เกิดการปฏิรูปการศึกษา ในช่วงปี 2517 - 2518 และการปรับแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520 การปฏิรูปสู่การปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาครั้งใหญ่ คือ

หลักสูตรประถมศึกษา และหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พ.ศ. 2521

หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. 2524

ซึ่งยังถือเป็นแม่บทในการจัดการศึกษาจวบจนปัจจุบัน

นอกจากการศึกษาประวัติศาสตร์การศึกษาไทย การวิจัยสภาพปัจจุบัน การกระตุ้นให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางวิชาการแล้ว ดร.เอกวิทย์ ยังได้ติดตาม “เผอิญวัง” กระแสการเปลี่ยนแปลงในสังคม และผลกระทบต่อการจัดการศึกษาอย่างต่อเนื่อง อาจารย์มักจะเป็นนักการศึกษาคนแรก ๆ ที่จะหยิบยกประเด็นใหม่ ๆ มาสู่แวดวงการศึกษา เริ่มตั้งแต่ปัญหาความยากจน ความด้อยพัฒนา ความเหลื่อมล้ำในสังคม ไปสู่การศึกษามลกระทบจากการรับวัฒนธรรมตะวันตก ที่มีอิทธิพลแปรเปลี่ยนกระบวนทัศน์ของคนไทยในหลายมิติ ทั้งอิทธิพลที่เกิดจากกระแสทุนนิยม ที่ส่งผลให้เกิดการเอาใจเปรียบระหว่างประชาชนในชาติ จนถึงการเริ่มเข้ามาของบริษัทข้ามชาติ การใช้เทคโนโลยีทั้งในแง่ที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาลงต้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ใหม่ ๆ จนถึงเทคโนโลยีที่เป็นเครื่องมือในการพ่นาณูทำลายความสมดุลของธรรมชาติ และ “ครอบงำ” ความเป็นมนุษย์ ¹⁶

ในเรื่องผลกระทบของเทคโนโลยี อาจารย์ได้เตือนนักการศึกษาให้เลือกใช้ และเตรียมรับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดจากการแพร่ขยายของเทคโนโลยีประเภทต่าง ๆ ตามลำดับ นับตั้งแต่ โทรทัศน์ คอมพิวเตอร์ ระบบข่าวสารข้อมูลที่ขยายจากการเชื่อมโยงแหล่งข้อมูลสู่การนำเสนอภาพที่เป็น “โลกจริงเทียม” (VIRTUAL REALITY) ที่จะแตกต่างจากโลกแห่งความเป็นจริงที่มนุษย์คุ้นเคย ¹⁷

จากการศึกษาวิวัฒนาการของการศึกษาไทยในอดีต การวิเคราะห์สภาพปัจจุบัน และการคาดการณ์ถึงแนวโน้มที่จะเกิดขึ้น ดร.เอกวิทย์ ถือเป็นหน้าที่ของนักการศึกษาที่จะต้องตั้งคำถามและแสวงหาคำตอบว่า

การศึกษาจะช่วยให้คนบรรลุเป้าหมายในชีวิตที่เป็นความสุขสงบได้อย่างไร

การศึกษาจะช่วยให้คนทำมาหากิน และดำรงอยู่ให้ชีวิตมีคุณภาพได้อย่างไร

การศึกษาจะช่วยให้คนสามารถอยู่ในโลกแห่งอนาคต สามารถเลือกใช้ และร่วมพัฒนาวิทยาการสากลที่เกิดขึ้น รู้จักรากเหง้า และวัฒนธรรมของตน และดำรงสำนึกแห่งความเป็นมนุษย์ และความเป็นไทไว้ได้โดยไม่ถูกครอบงำได้อย่างไร

ดร.เอกวิทย์ เน้นเสมอว่า การศึกษามิใช่มีบทบาทไม่เพียงแต่การรับใช้สังคม แต่จะต้อง “ทำหน้าที่เป็นผู้ให้สติ และชี้นำสังคม” ¹⁸